

KOVÁCSZ

TARTALOM

Konferencia előtt	1
Herman E. Daly: A gazdaságtalan növekedés elmélete, gyakorlata, története és kapcsolata a globalizációval	5
Pataki György: Az öko-modernizáció és ellentmondásai ..	23
Pataki György – Radácsi László: Alternatív kapitalisták (könyvismertetés)	60
Czakó Gábor: Korrupció, avagy a román fiók	65

KIADJA ÉS SZERKESZTI AZ ALTERN-CSOPORT

Főszerkesztő: Kocsis Tamás
Felelős kiadó: Kindler József

Kovász, V. évfolyam, 1–2. szám, 2001. tavasz–nyár

TARTALOM

Konferencia előtt	1
Herman F. Daly: A gazdaságtalan növekedés elmélete, gyakorlata, története és kapcsolata a globalizációval	5
Pataki György: Az öko-modernizáció és ellentmondásai – Magyarországi nagyvállalatok zöldülése az 1990-es években	23
Pataki György – Radácsi László: Alternatív kapitalisták (könyvismertetés)...	60
Czakó Gábor: Korrupció, avagy a román fiók	65
Altern-hírek.....	70
Támogatóink	71

Az Altern-csoport alapító tagjai:

Baranyi Árpád, Dabóczi Kálmán, Kindler József és Kocsis Tamás

A folyóiratban megjelent írások teljes terjedelmükben megtalálhatók a <http://korny10.bke.hu/kovasz> internetcímen. Internet-hozzáféréssel nem rendelkezők a folyóiratot az Altern-csoport postacímén rendelhetik meg: Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem. Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék, Altern-csoport, 1828 Budapest, Pf. 489.

Konferencia előtt

Folyóiratunk az ötödik évfolyamába lépett, tizedik számunkat veheti kézbe az olvasó, s immár a XXI. század is ránk köszöntött. Mindez elegendő ok arra, hogy David C. Kortén 1998 őszén tett látogatása után újabb rendezvényt szervezzék az *Altern-csoport*, amelyen áttekintjük az eddig végzett munkát, értékeljük a jelen helyzetet, s kísérletet teszünk az ésszerűnek látszó társadalmi-gazdasági mozgáster felvázolására. Mindezt nem egyoldalú kinyilatkoztatásként kívánjuk megtenni, hanem az erkölcsi szempontok iránt is fogékony, kritikus beállítottságú érdeklődőkkel együttműködve, egy olyan konferencia keretében, ahol előadásainkat követően lehetőség nyílik a párbeszédre, az együttgondolkodásra is. A találkozás egyben visszacsatolást is jelent számunkra az általunk képviselt gondolkodásmódot illetően.

Konferenciánk helyszínéül *Máriapócsot* választottuk. Az emberléptékű görög katolikus zárandokház egyrészt méltó módon fejezi ki azt a szellemiséget, amelyet az *Altern-csoport* a megalakulása óta a magáénak vall és amelyhez az „értéksemlegesség korában” is ragaszkodik; másrészt jelképes hidként szolgál kelet és nyugat gazdag hagyománya között, s mintegy megtestesíti a jó értelemben vett ökumenikus szellemet; harmadrészt kifejezi a Magyarországon még mindig erős világvárosi, Budapest központú beállítottság meghaladásának fontosságát, s egy gazdasági szempontból – azaz látzólag – elmaradott térségbe invitálja a résztvevőt.

Konferenciánk címe: *A teljes ember és a közjó*. A címben megjelenő két fogalom feltételezi és kiegészíti egymást. A közjó ugyanis nem más, mint azoknak a társadalmi életfeltételeknek az összessége, amelyek a csoportok és a csoporttagok számára lehetővé teszik, hogy teljesebben és egyszerűbben érhék el tökéletességüket. A *személy* fölötté áll minden *dolognak*, jogai és kötelességei egyetemesek és sérthetetlenek. A társadalom rendjének a személy javára kell irányulnia, a dolgok rendjét ugyanis a személyek rendjéhez kell szabni, nem pedig fordítva. Nyilvánvaló, hogy ennek megvalósítása érdekében a gondolkodásmódnak meg kell újulnia és a társadalomban mélyreható változásokra van szükség (vö. *Gaudium et Spes* #26). Ez tehát az elméleti keret, amelyet saját kutatási eredményeink segítségével töltünk meg tartalommal.

A 2001. június 15–17-i előadásorozat kiindulópontja a teljes emberi személy. Megvizsgáljuk, hogy az ember boldogsága mennyiben függ a fogyasztói társadalom által felkínált javaktól és szolgáltatásoktól, s mennyiben fontosak az olyan, megvásárolhatatlan tényezők, mint például a barátság, a család, az értelmes munka és a vallás. Ezt követően egy elemzési szinttel

feljebb lépünk, s azokat a gazdaságpolitikai torzulásokat vizsgáljuk, amelyek során egy országban megfelelkeznek a *teljes* ember gazdaságon túlmutató szükségleteiről és a természeti környezet korlátairól, s a problémák többségét gazdasági növekedéssel próbálják orvosolni. A nemzeti szinten mozgó elemzés után arra a kérdésre keressük a választ, hogy a globalizáció miként értékelhető a közjó szempontjából, azaz a globalizációs folyamatnak melyek azok az elemei, amelyek összeegyeztethetők a teljes emberre vonatkozó felfogással, s melyek azok, amelyekkel minden felelős politikának szembe kellene helyezkednie. Végül filozófiai szempontból is értékelünk egy napjainkban népszerű törekvést, a *semleges állam* eszméjét. Bemutatjuk a semleges államnak azt a következményét, amely aláássa a társadalmi közjót, s felvázolunk egy általunk célszerűbbnek tartott formációt, amely semlegesség helyett az állam *korrektségét* hangsúlyozza.

A konferenciáról szóló ismertetés után néhány szó jelen lapszámunk tartalmáról. Elsőként egy friss írást ajánlunk az olvasó figyelmébe, amelyet Herman E. *Daly* (University of Maryland), az általunk is gyakran hivatkozott ökológiai közgazdaságtan egyik neves képviselője készített. A szerző a gazdasági növekedés problémájával foglalkozik, s elsősorban a természeti környezet korlátozó vonásaira hívja fel a figyelmet, ám a globalizáció kapcsán kitér a felbukkanó társadalmi nehézségekre is. (Az írás tehát konferenciánk több témájához is szorosan kapcsolódik.) A szerzőre jellemző kristálytisza gondolatmenet bizonyára ismerős a *Daly*-cikkek olvasói számára (e cikkek, sajnos, főleg angol nyelven érhetők el), a tanulmány azonban jelentős tartalmi újdonsággal is szolgál. A szerző ugyanis elsősorban az egyetemeken és a döntéshozók körében uralkodó neoklasszikus közgazdaságtan egyik legfontosabb elemzési eszközének, a matematikai határelemzésnek felhasználásával fejti ki kritikáját – ám mindezt úgy teszi, hogy a gondolatmenet a szakmai részletkérdésekben járattanok számára is követhető maradjon. A tanulmány érzékletesen mutatja be a hagyományos és az ökológiai világszemlélet közötti alapvető különbséget, a hagyományos szemlélet ésszerűtlenségét és fenntarthatatlanságát, s a neoklasszikus közgazdászokat remélhetőleg rendszerük újraértékelésére készíti.

Lapszámunkban újból megjelenik a vállalati felelősség és a vállalati környezetvédelem ügye, mellyel már korábban is foglalkoztunk. *Pataki György* (Szent István Egyetem, Környezetgazdaságtani Tanszék) írása két szempontból is figyelmet érdemel: egyrészt egy Magyarországon még új és kevésbé ismert kutatási módszertannak, a *kvalitatív kutatás*nak a mikéntjére ad példát egy konkrét felmérés bemutatásán keresztül, másrészt pedig a felmérés témája is érdeklődési körünkbe vág: a szerző ugyanis a magyarországi vállalatok „zöldülésének” jellegzetességeit igyekszik feltárni. A *Pataki* által alkalmazott kvalitatív kutatás lényege talán úgy foglalható össze, hogy a módszer a valóság tudományos igényű megragadásakor a mennyiség helyett

a *minőséget* részesíti előnyben. Így például ez az eljárás több száz vállalat gépies, azonos kérdőívvel való felmérése helyett csupán néhány jellegzetes vállalkozás megismerésére törekszik, ám azt oly alaposan teszi, hogy a kapott eredmények általánosíthatók a vállalati szektor egészére is. A hét hazai, a „zöldülésben” élenjáró nagyvállalat elemzése kapcsán az a következtetés vonható le, hogy a rendszerváltozást követő kétségtelen előrelépés ellenére még mindig távol vagyunk attól, hogy a magyarországi vállalkozásokat az „alternatív kapitalista” címmel lehessen kitüntetni.

De kik is azok az alternatív kapitalisták? Ezeket a hazánkban szinte teljesen ismeretlen szervezeteket egy vadonatúj könyv mutatja be, amelynek megjelenése Pataki György mellett Radácsi Lászlónak (Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Vezetőképző Központ) köszönhető, ők ketten szerkesztették a tanulmánygyűjteményt. A könyv angol-szász vállalkozókat mutat be, akik a piacgazdaság és a kapitalizmus hagyományostól eltérő, erkölcsi alapokon nyugvó értelmezése mellett érvelnek, s e felfogás működőképességét saját példájukkal igazolják. *„Nagyon is veszélyes az a szemlélet – írja a könyv bevezető tanulmánya –, mely az otthon, a család világába utalja, és kizárólag ott várja el a törődést, a gondoskodást, a munka világában (az üzleti világban) pedig »nyugodt lélekkel« – szakmai érvekre vagy homályos gazdasági »törvényszerűségekre« hivatkozva – áldozza föl ezeket, és kegyetlen történetet propagál a minél nagyobb egyéni siker (legyen az profit, piaci részesedés, hatalom vagy más) érdekében. Mintha az otthon világában és a munkáiban »szükségszerűen« más »törvények« uralkodnának – s mintha ezeket nem mi, emberek »teremténék« és reprodukálnánk újra meg újra, egyéni és szervezeti gazdasági cselekedeteinken keresztül.”* Persze a könyv a kétségtelen sikerek bemutatásán túl a gyakorlati megvalósítás nehézségeire, árnyoldalaira is kitér, s az ismertetés szerzője, Primecz Henriett (Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Vezetési és Szervezési Tanszék) ezt szintén a kötet erényeként tartja számon.

Végül *Fórum* című rovatunkban Czako Gábor író az előző számunkban megjelent korrupciós tanulmányunkra reagál (*Az Altern-csoport a korrupcióról*; Kovász 2000/1–4. szám), s elsősorban cikkünk továbbgondolásával fejti ki álláspontját. A rövid hozzászólásban többek között szó esik a szocialista összeköttetésekről, a korrupciót dicsőítő Nobel-díjas közgazdasági irányzatokról, a bürokrácia dzsungelében elszemélytelenedő emberről és a sajtószabadságról. S mindezekről a szerző nem a tudományok száraz nyelvén, hanem esztétikai szempontból is gyönyörködtető stílusban szól, ami minden bizonnyal hozzájárul ahhoz, hogy a korrupcióval kapcsolatban általunk is vallott álláspont lényege eljusson a lehető legszélesebb olvasóközönséghez.

Tizedik számunk megjelenése egyben alkalmat nyújt arra is, hogy rácsodálkozzunk egy teljesen *alternatív* finanszírozású folyóirat meglepő életképességére. Közel ötéves fennállásunk alatt semmilyen alapítvány vagy minisztérium nem tolakodott nálunk azzal az igénnyel, hogy lapunknak biztos pénzügyi háttérrel nyújtson, s mi sem erőltettük az efféle kapcsolatokat. Ennél többet ér számunkra a szellemi függetlenség, s legalább az ilyen támogatásokkal együtt járó adminisztratív feladatok helyett is az érdemi munkára összpontosíthatunk. Amint a nagyléptékű és mélyreható társadalmi-gazdasági változások kiindulópontja is egy alulról szerveződő „mozgalom” lehet, úgy lapunk finanszírozását is főleg ilyen módon képzeljük el. Az előállítási költségekhez olvasóink számára 1999-ben bevezetett önkéntes hozzájárulás rendszere bevált (a befizetés postai csekken történik), ám egy-egy lapszám költségeinek fedezetét még így is zömében saját forrásból kell előteremtenünk. Mindenesetre a *Kovács*nak továbbra sem lesz piaci ára, a példányonkénti ajánlott hozzájárulás összege pedig – ahogy eddig is – alkalomról-alkalomra változik a nyomdai és postai költségek, a lapszám terjedelme, a fordításokért fizetendő jogdíjak és a befizetett összeget terhelő elvonások függvényében. (A számítás mindig lapunk legutolsó oldalán található.)

Rendszeres támogatóink felé köszönetnyilvánításként, valamint az „adakozási kedv” esetleges növelése céljából, mostani számunktól kezdve időnként nyilvánosságra hozzuk azoknak a nevét, akik saját példányuk megvásárlásán túl rendszeresen magukra vállalják néhány példány előállításának költségét (s nevük közzétételéhez is hozzájárulnak). A könyvtárak, a határon túli magyarok, a nehéz szociális helyzetű olvasók, s egyéb „promóciós” célok *Kovács*-példányainak zöme azonban még mindig nagylelkű támogatók hozzájárulására vár.

KOCSIS TAMÁS

Herman E. Daly

A gazdaságtalan növekedés elmélete, gyakorlata, története és kapcsolata a globalizációval*

*Ami jómódnak tetszik, lehet, hogy a valóságban
a végső pusztulás aranyozott jelzése csupán...*
John Ruskin, *Unto this Last*, 1862

A gazdaságtalan növekedés elmélete

A GNP (bruttó nemzeti termék) növekedését oly mértékben pártfogolják a közgazdászok, hogy „gazdaságinak” (gazdaságosnak) nevezik, kizárva ezzel a terminológiai fogással a GNP gazdaságtalan növekedésének nagyon is élő lehetőségét. De tulajdonképpen lehet-e a GNP növekedése gazdaságtalan? Mielőtt megválaszolnánk ezt a makroökonómiai kérdést, vizsgáljuk meg ugyanezt a mikroökonómia szemszögéből: lehet-e a növekedés ráfizetéses egy mikrogazdasági tevékenységben (egy vállalat termelésében vagy egy háztartás fogyasztásában)? Természetesen lehet. Valójában az egész mikroökonómia egyszerű variáció egy témára, nevezetesen minden mikrotevékenység az optimális méretét vagy nagyságrendjét keresi – azt a pontot, ahol a növekvő határköltség (MC) egyenlő a csökkenő határhaszonnal (MB),** és amelyen túl a tevékenység további növelése ráfizetéses lenne, mert jobban növelné a költségeket, mint a hasznokat. Az $MB=MC$ feltételt néha találóan a „mikor kell abbahagyni”-szabálynak nevezik.

Ha azonban áttérünk a makroökonómiára, többé nem hallunk sem optimális nagyságrendről, sem határköltségekről és -hasznokról, és nincs semmi hasonló, mint a „mikor kell abbahagyni”-szabály. A külön számlákon gyűjtött költségek és hasznok utolsó termékegységre vonatkoztatott összehasonlítása helyett csak egy számlánk van, a GNP, amely a költségeket és a hasznokat a „gazdasági tevékenység” egyetlen kategóriájába vonja össze. A hiedelem szerint minden gazdasági tevékenység túlnyomórészt hasznos. Nincs makroökonómiai megfelelője a működés költségének, hogy ellensúlyozza és visszafogja a gazdasági tevékenység növekedését, amelyet hasz-

** Határköltség (marginal cost – MC) és határhaszon (marginal benefit – MB): a termelés határköltsége, illetve határhaszna az utolsó termékegység költségét, illetve hasznát jelenti. (A szerk.)

*Herman E. Daly az egyesült államokbeli University of Marylanden a School of Public Affairs professzora. A tanulmány *Uneconomic growth: in theory, in fact, in history, and in relation to globalization* címmel jelent meg egy, a szerző által jegyzett önálló tanulmánykötetben (*Ecological Economics and the Ecology of Economics: Essays in Criticism*; Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA, 1999, 8–24. o.). A tanulmányt a szerző és az Edward Elgar Publishing Inc. szíves engedélyével közöljük.

© Herman E. Daly, 1999

nosnak tartanak, és a GNP-vel mérnek. A gazdasági mennyiségek közül egyedül a bruttó nemzeti termékről feltételezik, hogy örökké nőni fog.¹ Valójában természetesen költségek is keletkeznek a GNP növekedésével, még ha rendszerint nem mérik is őket. Költségekkel jár az életet támogató ökológiai szolgáltatások kimerítése, szennyezése és pusztítása, a szabadidő feláldozása, a munka bizonyos fajtáinak hasznot nem hozó mivolta, a közösség szétzilálása a tőke mobilitása érdekében, más fajok élőhelyének megszállása és a jövő generációk örökségéből egy jelentős rész eltékozlása. Nem csupán elmulasztjuk mérni ezeket a költségeket, hanem gyakran hallgatólagosan haszonként is számítjuk őket, amikor a szennyezés megtisztítását a GNP részének vesszük, s elmulasztjuk levonni a megújuló természeti erőforrások (termékenység) értékcsökkenését és a nem megújuló természeti erőforrások (készletek) kimerítését.

Nincs *a priori* oka annak, hogy a bruttó nemzeti termék növekedésekor az utolsó egység költsége ne lehessen nagyobb, mint a haszna. Sőt, a gazdaságelmélet alapján éppen ezt várnánk el. A jövedelem csökkenő határhasználtságának törvénye kimondja, hogy először a legsürgetőbb szükségleteinket elégítjük ki, és utána a jövedelem minden további egységét egyre kevésbé sűrű szükségleteink kielégítésére fordítjuk. Így a növekedés határhasználtsága csökken. A növekvő határköltség törvénye hasonlóképpen kimondja, hogy először a legtermelékenyebb és a leginkább hozzáférhető termelési tényezőt használjuk fel – a legtermelékenyebb földet, a legkoncentráltabb és a legkönnyebben kitermelhető ásványkincseket, a legjobb munkásokat –, és csak akkor vesszük igénybe a kevésbé termelékeny tényezőket, ha a növekedés ezt szükségessé teszi. Következésképpen a határköltségek a növekedéssel együtt nőnek. Amikor az emelkedő határköltségek egyenlők a csökkenő határhasználtsággal, akkor a GNP optimális szintjén vagyunk, és a további növekedés gazdaságtalan lenne: jobban növelné a költségeket, mint a hasznokat. Miért tartják elképzelhetetlennek a mikroökonómia alaplogikájának ezt az egyszerű kiterjesztését a makroökonómia birodalmára?² Fő-

¹ Noha a makroökonómia szakosok a GNP *nagyságára* vonatkozóan nem látnak korlátot, *növekedésének ütemére* vonatkozóan felismerték a határt az infláció formájában, amely akkor keletkezik, ha a gazdaság közeledik a teljes foglalkoztatottság felé. Ezt inkább intézményi, mint fizikai korlátnak tekintik.

² Természetesen ha a szükségletek és a technológiák megváltoznak, ami bizonyosan bekövetkezik, akkor a GNP optimális szintje is változik. De akkor lesz egy másik optimum, amelyen túl a növekedés ismét csak gazdaságtalan. Indokolatlan feltételezni, hogy az igények és a technológiák megváltozása mindig olyan természetű lesz, amely magasabb optimális GNP-t eredményez. Az örök növekedés paradigmája a gyakorlatban azért menekült meg, mert a kielégíthetetlen relatív igények kerültek a középpontba, miközben a kielégíthető abszolút igényeket elhanyagolták; továbbá az agresszív reklám, a növekvő adósság és a termelés csökkenő pénzügyi költsége miatt, amelyet úgy értek el, hogy a

leg azért, mert a mikroökonómia a résszel foglalkozik, és egy rész kiterjesztését a teljes rendszer fennmaradó részéből fakadó lehetőségköltség^{*} korlátozza, amely az említett rész növekedéséből származik. A makroökonómia az *egésszel* foglalkozik, és az egész növekedése nem okoz lehetőségköltséget, mert nincs *maradék része*, amely elszenvedné a költséget. Az ökológiai közgazdászok mutattak rá arra, hogy a makroökonómia nem a tényleges egész, hanem maga is alrendszer, az ökoszisztémának, a természet nagyobb gazdaságának a része.

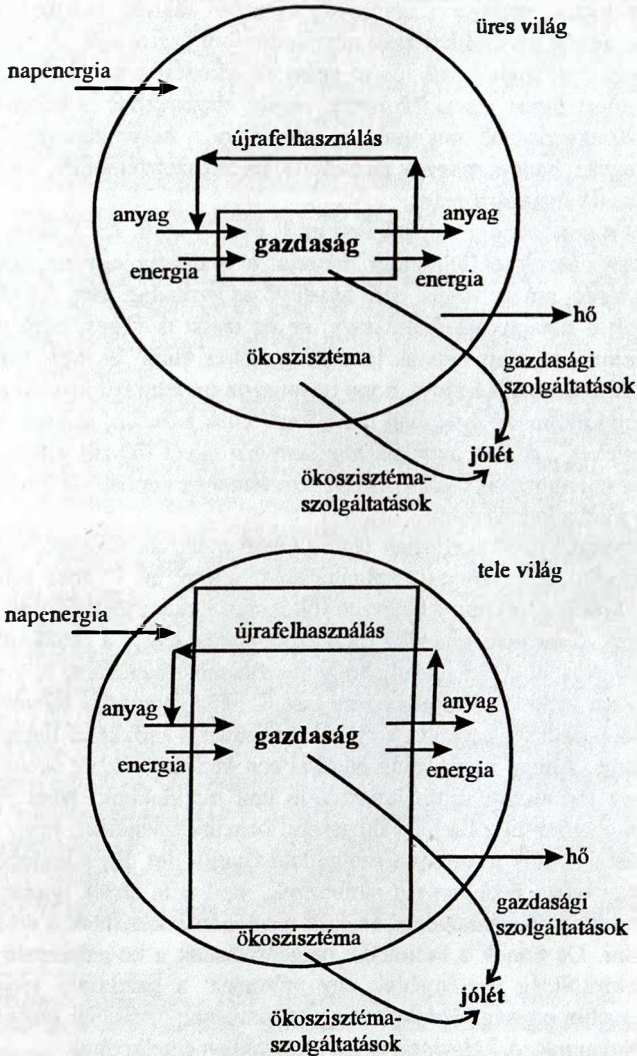
Ezeket a gondolatokat szemlélteti az 1. és a 2. ábra. Az 1. ábra az ökológiai közgazdászok előfeltevését mutatja: a gazdaság egy nagyobb ökoszisztéma része, amely véges, nem növekvő és fizikailag zárt. Az ökoszisztéma nyitott a napenergia áramlására, de ez maga is véges, nem növekvő jelenség. Ennek az alapvíziónak léteznek egy „üres világ” és egy „tele világ” változata, kifejezve azt a tényt, hogy ugyanazon paradigmát követő emberek a sürgősség különböző érzetével rendelkezhetnek aszerint, miképp értelmezik a „tényeket”. Abban azonban mindannyian egyet fognak érteni, hogy a cél a gazdaság optimális mérete az ökoszisztémához képest. Optimális méret az, ahol a jólét a legnagyobb.

Két alapvető jóléti forrásunk van: az ember alkotta tőkéből, valamint a természeti tőkéből származó szolgáltatások, ahogy az 1. ábra mutatja. A gazdaság növekedésekor a természeti tőkét mesterséges tőkévé alakítják.

A növekvő mesterséges tőke több szolgáltatást nyújt, a csökkenő természeti tőke kevesebbet. Ráadásul ahogy a gazdaság növekedése folytatódik, a gazdasági szolgáltatások növekedése lassul. Mint racionális lények először legsürgetőbb szükségleteinket elégítjük ki, innen a csökkenő határhasznosság törvénye. Ahogy a gazdaság mindjobban beavatkozik az ökoszisztémába, néhány természeti szolgáltatásról le kell mondanunk. Mint racionális lények feltehetően úgy fogjuk rangsorolni beavatkozásainkat, hogy elsőként a legkevesbé fontos természeti szolgáltatást adjuk fel. Ez a legjobb eset, a cél. A valóságban azonban ezt elhibázzuk, mert nem értjük igazán jól, hogyan működik az ökoszisztéma, és csak mostanában kezdünk a szűkösségre gondolni. De ennek a racionális rangsorolásnak a következménye a növekvő határköltség törvényének egy változata: a gazdasági terjeszkedés minden további egysége érdekében egyre fontosabb ökológiai szolgáltatásról kell lemondanunk. A költségek egyre gyorsabban emelkednek.

kívülről terheltek (externalizálták) a nagyobb léptékű és veszélyesebb technológiák valódi költségeit.

* Lehetőségköltség (opportunity cost): egy tevékenység lehetőségköltsége az elszalasztott alternatíva értékét jelenti. Megjelenése az erőforrások szűkösségére vezethető vissza, ugyanis ha az erőforrások korlátlanok lennének, akkor minden alternatívát meg lehetne valósítani, s a lehetőségköltség nulla, azaz figyelmen kívül hagyható lenne. (A szerk.)

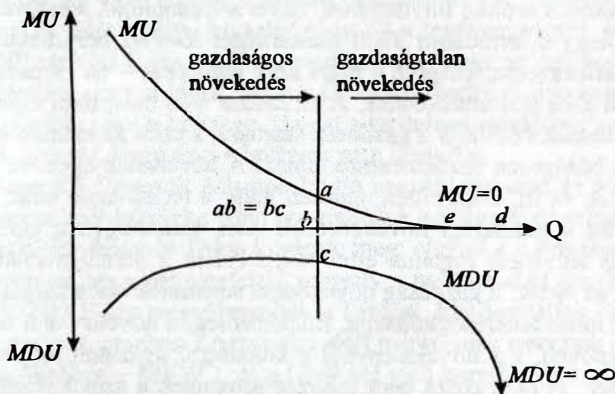

1. ábra A gazdaság átfogó szemlélete

Az előfeltevésekre vonatkozó elemzés első lépését egy ábrán szemléltethetjük (2. ábra), amelynek alaplogikája William Stanley Jevonsig vezethető vissza (1871), az ő munkáinak elemzéséig a bérek határhasználtságának és a munka határkárosságának kiegyensúlyozását illetően. A 2. ábrán az *MU*- (marginal utility) görbe mutatja a mesterséges tőkeállomány növelé-

sének csökkenő határhasznosságát. Az MDU - (marginal disutility) görbe ábrázolja a növekedés növekvő határköltségét (feláldozott természeti szolgáltatások, hasznot nem hajtó munka, a közösség felbomlása), ahogy a természeti tőkét egyre inkább ipari tőkévé alakítják. A makrogazdaság optimális mérete (a növekedés gazdasági határa) a b pontnál van, ahol $MU=MDU$, vagy ahol $ab=bc$, és a nettó pozitív hasznosság maximális.

Két további határ figyelhető meg: az e pont, ahol $MU=0$, és a további növekedés még zero költséggel is eredménytelen, és a d pont, ahol ökológiai katasztrófa történik, és az MDU a végtelenhez tart. Ezeknek a külső határoknak nem kell megjelenniük az ábrázolt rendszerben. A 2. ábra mutatja, hogy a növekedés a b pontig gazdaságos (több hasznot hajt nekünk, mint költséget), míg a b pont után szó szerint gazdaságtalan (többe kerül, mint amennyi a haszna). A b pont után a GNP, „*amely jómódnak tetszik*”, valójában „*a végső pusztulás aranyozott jelzése*” lesz.

Jegyzetek:

MU = a megtermelt jóságok és szolgáltatások (Q) fogyasztásából származó határhaszon. Az MU csökken, mert mint racionális lények először legsürgetőbb szükségleteinket elégítjük ki.

MDU = a növekvő termelés és fogyasztás által szükségessé tett határaldozat, például a hasznot nem hajtó munka, a szabadidő feláldozása, az erőforrások kimerülése, a szennyezés, a környezeti pusztulás és a túlnépesedés. A határaldozat végső soron növekszik, feltéve, hogy a legkevesébé fontos értékeket áldozzuk fel először.

b : gazdasági határ; $MU = MDU$ (maximum nettó pozitív hasznosság);

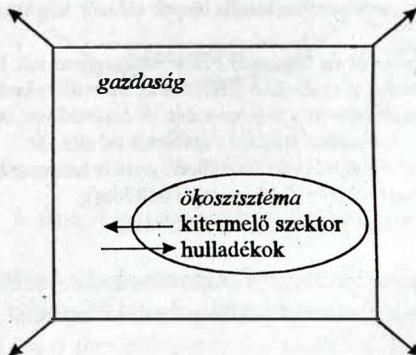
e : eredménytelenségi határ; $MU = 0$ (fogyasztói telítődés);

d : katasztrófahatár; $MDU = \infty$ (ökológiai katasztrófa).

2. ábra A makrogazdasági növekedés határainak jevonsi logikával való közelítése

Az optimális méret és a gazdaságtalan növekedés elméleteinek logikája univerzális: éppúgy illik a makroökonómiára, mint a mikrogazdasági egységekre. Mégis, hogyan felejtettük el ezt a makroökonómiában? Hogyan melőzhettük az *MDU*-görbe létezését és a makrogazdaság optimális nagyságrendjének a kérdését? Két magyarázat kínálkozik: az egyik az „üres világ”-szemlélet, amely észleli a gazdaságtalan növekedés koncepciójának logikai összefüggését, de azt állítja, hogy még nem értük el azt a bizonyos pontot: az *MU* még igen nagy, és az *MDU* elhanyagolható. Itt megtárgyalhatnánk az erre vonatkozó bizonyítékokat, ezt a következő részben meg is tesszük.

A másik magyarázatlehetőség a növekedés költségeinek teljes elhanyagolására a paradigmákban rejlő eltérés: a gazdaságot egyszerűen nem az ökoszisztéma alrendszerének tekintik, hanem éppen fordítva: az ökoszisztémát a gazdaság alrendszerének (3. ábra). A természet pusztán a gazdaság kitermelő és hulladéklerakó szektora. Még ha e szolgáltatások köre szűkül is, a növekedés örökké folytatódhat, mivel a technológia lehetővé teszi számunkra, hogy a természeti tőkét mesterséges tőkével helyettesítve „tűnjünk” a természetnek, követve a piaci árak parancsát – ha és amennyiben a természeti tőke árai emelkednek. A természet nem más, mint elpusztíthatatlan építőelemek szállítója a gazdaság számára, s ezek az elemek helyettesíthetők, és bőségesen rendelkezésre állnak. A növekedés egyetlen korlátja a technológia, és itt, feltehetően, nincsen határ a technológia előtt, *ergo* nincsen határa a gazdasági növekedésnek sem. Ennélfogva a gazdaságtalan növekedés tényleges fogalma értelmetlen ebben a paradigmában. Mivel a gazdaság az egész, a gazdaság növekedése semminek sincs kárára – a növekedésnek nincs lehetőségköltsége. Ellenkezőleg, a növekedés a teljes rendszert megnöveli, s a növekményből a különböző ágazatok és alrendszerek részesednek. A növekedés nem fokozza semminek a szűkösségét – inkább csökkenti mindennek a szűkösségét. Egyáltalán, hogyan ellenezheti bárki a

3. ábra Az ökoszisztéma mint a makrogazdaság alrendszere

növekedést? Örök növekedés vagy optimális nagyságú állandó állapot? Mindkét fogalom logikus a saját rendszerfelfogásán belül, és abszurd a másik szemszögéből. A következő utáni részben vissza fogunk térni a paradigmák kérdésére, de először fontolóra veszünk néhány olyan bizonyítékot, amely az ökológiai közgazdászok látásmódjának „tele világ”-változtatát támogatja.

A gazdaságtalan növekedés a gyakorlatban

Mint fent említettük, némelyek elfogadják a gazdaságtalan növekedés elméleti lehetőségét, de úgy érvelnek, hogy gyakorlati szempontból mindez lényegtelen, mert feltehetően még meg sem közelítettük az optimális nagyságot. Vélhetően a 2. ábra *b* pontjától igen messze balra vagyunk, ahol a növekedés utolsó egységének hasznai óriásik, költségei még csekélyek. A közgazdászok mind egyetértenek abban, hogy a GNP-t nem a jólét, hanem csupán a gazdasági tevékenység mérésére alakították ki. Mindazonáltal felteszik, hogy a jólét pozitív korrelációban áll a tevékenységgel, tehát a növekvő GNP növelni fogja a jólétet, még ha nem is egy az egyhez arányban. Ez egyenértékű azzal a hittel, hogy a GNP-növekedés utolsó egységének a haszna nagyobb, mint a költsége. Ha ezt a hiedelmet empirikus vizsgálatnak vetjük alá, kiderül, hogy az eredmények nem igazolják.

Az Amerikai Egyesült Államok bruttó nemzeti terméke és a jólét közti pozitív kapcsolatot kétségbe vonó bizonyítékok két forrásból származnak.

Először *Nordhaus* és *Tobin* kérdezte meg: *elavult-e a növekedés* mint a jólét mércéje és így mint megfelelő irányelv a politika számára (*Nordhaus–Tobin [1972]*)? Hogy megválaszolják a kérdést, kifejlesztettek egy közvetlen jóléti mutatót, amelyet a gazdasági jólét mércéjének neveztek (*Measured Economic Welfare – MEW**), és a GNP-vel való korrelációját vizsgálták az 1929–1965-ös időszakban. Azt tapasztalták, hogy az időszak egészére nézve a GNP és a MEW valóban pozitívan függött össze: a GNP minden hat-egységnyi növekményére átlagosan négyegységnyi MEW-növekedés esett. A közgazdászok megkönnyebbülten felsóhajtottak, elfelejtették a MEW-et, és újra a GNP-re koncentráltak. Noha a GNP-t nem a jólét mérésére alakították ki, úgy gondolták és gondolják ma is, megfelelően korrelál a jóléttel, hogy gyakorlati útmutatóként szolgáljon a politika számára.

Körülbelül húsz évvel később *John Cobb*, *Clifford Cobb* és jómagam újra felvetettük a kérdést, s *Nordhaus* és *Tobin* MEW-jének felülvizsgálatával elkezdtük kidolgozni a saját mutatónkat, a fenntartható gazdasági jólét mutatóját (*Index of Sustainable Economic Welfare – ISEW*). Felfedeztük, hogy

* *Paul A. Samuelson* és *William D. Nordhaus* *Közgazdaságtan* című könyvében (*Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest*) ugyanezt a mutatót nettó nemzeti jólét (*Net Economic Welfare – NEW*) néven ismerteti (183–186. o.). (*A szerk.*)

ha az ő idősoruknak csak a későbbi felét vesszük (ez az 1947 és 1965 közötti 18 év), akkor a GNP és a MEW közötti pozitív korreláció drámaian esik. A legutóbbi szakaszban – amely bizonyosan a leghelytállóbb a jövőbeli előrejelzések számára – a GNP hategységnyi növekedése átlagosan csak egyegységnyi növekedést eredményezett a MEW-ben. Ez azt sugallja, hogy a GNP növelése az Egyesült Államok történelmének ebben a szakaszában meglehetősen hatástalan módja a jólét növelésének – bizonyosan kevésbé hatásos, mint a múltban volt.

Az ISEW-et³ a MEW helyettesítésére fejlesztettük ki, mivel az utóbbit elmulasztották kiigazítani néhány környezeti költséggel, nem helyesbítették a jövedelemeloszlásban beálló változásokkal, valamint tartalmazta a szabadidőt. Ezek mindegyike érzékenyen befolyásolta a MEW-et, és számos önkényes értékelési döntést tett szükségessé. Az ISEW (a MEW-hez hasonlóan, bár nem olyan mértékben) pozitív összefüggésben volt a GNP-vel egy bizonyos pontig (körülbelül 1980-ig), utána viszont a korreláció egy kissé negatívba fordult. Sem a MEW, sem az ISEW nem vette figyelembe egy adott ország GNP-növekedésének a *globális* környezetre, következésképpen más országok állampolgárainak jólétére gyakorolt hatását. Nem volt levonás sem a legális káros termékek, mint az alkohol vagy a dohány, sem az illegálisak, mint a kábítószeres miatt. Nem vonták le a jövedelemnövekmény utolsó egységének idővel csökkenő hasznosságát sem (noha az elosztás figyelembevételével beszámították a szegények jövedelemnövekményének magasabb hasznát). Az ilyen megfontolások még inkább negatívba vinnék a GNP és a jólét közötti korrelációt. A GNP, a MEW és az ISEW egyaránt a személyes fogyasztásból indul ki. Mivel mindhárom mutatónak közös a legnagyobb kategóriája, a mutatók között eleve viszonylag erős korrelációnak kellene lennie (autokorrelációs torzítás), s ez a GNP és a két jóléti mérce közötti gyenge korreláció jelentőségét még inkább aláhúzza.

A jólét mérése nehéz, és sok önkényes megfontolást tartalmaz, ezért a merész következtetéseknek ellen kell állni. Mindenesetre tisztességesnek látszik azt állítani, hogy az Egyesült Államokra vonatkozóan 1947 óta empirikusan nemigen bizonyították, hogy a GNP növekedése fokozta a jólétet, és 1980 óta talán nem is létezik ilyen összefüggés. Következésképpen a GNP-t növelő intézkedéseknek gyenge vagy semmilyen jóléti hatása nem lenne. Más szavakkal: a „nagy haszon”, amelynek érdekében a környezet, a közösségi normák és a nyugodt termelőmunka feláldozására ösztökélnek minket, valószínűleg nem is létezik.⁴

³ Az ISEW kritikai tárgyalását és legutóbbi átdolgozását lásd Cobb et al. (1994). Az ISEW bemutatását lásd Daly és Cobb (1989) függelékében. A témával kapcsolatban lásd még Cobb, Halstead és Rowe (1995).

⁴ További, más országokból származó bizonyítékokkal kapcsolatban lásd Max-Neef (1995).

A gazdaságtalan növekedés két paradigmában

A mértékadó neoklasszikus paradigmán belül a gazdaságtalan növekedés oximoronnak hangzik, vagy legalábbis rendellenes kategóriának. Ezt a fogalmat egyetlen makroökonómia-tankönyvben sem fogjuk megtalálni. Az ökológiai közgazdaságtan paradigmáján belül azonban nyilvánvaló lehetőség. Vizsgáljuk meg, melyik esetben miért.

Neoklasszikus paradigma

A standard neoklasszikus közgazdaságtan paradigmája vagy előfeltevése szerint – amint azt említettük és a 3. ábrán szemléltettük – a gazdaság a teljes rendszer, míg a természet, már amennyire egyáltalán figyelembe veszik, a gazdaság egyik olyan ágazata, mint például a kitermelő ágazat (ásványok, források, erdők, halászterületek, mezőgazdaság, a szeméttelpeket is beleértve). A természetre nem úgy tekintenek, mint egy burokra, amely tartalmazza, ellátja és fenntartja a gazdaságot, hanem mint a gazdaság egyik ágazatára, amely a többihez hasonló. Ha a kitermelő szektor termékei vagy szolgáltatásai szűkössé válnak, akkor a gazdaság úrrá lesz ezen a részleges szűkösségen, és más szektorok termékeivel helyettesíti őket. Ha a helyettesítés nehéz, akkor új technológiákat fognak feltalálni, hogy megkönnyítsék – szól az érvelés.

Ebben a szemléletben a természet csekély jelentőségét az bizonyítja, hogy a kitermelt termékek árai általánosan csökkennek, és hogy a kitermelő szektor részesedése hanyatlik az egész GNP-n belül. Az elpusztíthatatlan építőkövekkel való kezdeti hozzájárulást nem számítva a természet egyszerűen érdektelen a neoklasszikus közgazdaságtan szemszögéből.

Hogy ez a neoklasszikus paradigma korrekt leírása, azt a *Bevezetés a közgazdaságtanba* című elemi tankönyvek bizonyítják, amelyeknek mindegyike az általánosan osztott előfeltevést mutatja be az első oldalakon. Ez természetesen a híres körfolyamatábra, amely a gazdaságot a csereérték körkörös áramlásaként ábrázolja a vállalatok és a háztartások között – mint elszigetelt rendszert, amelybe semmi sem lép be kívülről, és amelyből semmi sem távozik kívülre. Nincs „kívül”, nincs környezet. A gazdasági állatnak nincs sem szája, sem végbele, csak egyetlen, zárt, körkörös bele: íme az örökmozgó gépezet biológiai változata. További megerősítést lelhetünk, ha a makroökonómia-könyvek tárgymutatójában bármilyen olyan címszót keresünk, mint „környezet”, „természet”, „kimerülés”, „szennyezés”. Ezek ugyanis szinte teljesen hiányoznak. Mintha újra hangsúlyozni akarnák a természet jelentéktelenségét, a haladó tankönyv növekedéseméleti fejezetei a neoklasszikus termelési függvényre épülnek, amely a termelést csak mint a munka és a tőke függvényét mutatja be, az erőforrások teljes kihagyásával.

Egy személyes tapasztalat még erőteljesebben győzött meg arról, hogy valójában milyen mélyen rögzült ez az előfeltevés. Azt hiszem, megéri időt

szánni e tapasztalat elbeszélésére, amely a Világbank 1992-es *World Development Report: Development and the Environment* (Jelentés a világ fejlődéséről. Fejlődés és környezet) című jelentésének összeállításával kapcsolatos.

Az 1992-es jelentés egy korábbi vázlata tartalmazott egy *A gazdaság és a környezet kapcsolata* című ábrát. Egy „gazdaság”-nak címkézett négyzetet ábrázolt, egy „inputok” feliratú bemenő és egy „outputok” feliratú kimenő nyíllal – semmi más. Akkoriban a Világbank környezeti részlegében dolgoztam, és felkértek, hogy vizsgáljam felül és lássam el magyarázatokkal a vázlatot. Azt mondtam, hogy a kép ötlete jó volt, de elfelejtette bemutatni a környezetet, és ezen segítene egy nagyobb doboz, amely tartalmazza az ábrát, és ez a nagy doboz (vagy esetleg kör) jelképezné a környezetet. Így a környezet és a gazdaság közötti kapcsolat világos lenne – nevezetesen az, hogy a gazdaság a környezet alrendszere, és a környezettől mint nyersanyagforrástól és hulladéklerakótól egyaránt függ. Az ábra kísérőszövege elmagyarázná, hogy a környezet fizikailag tartalmazza és fenntartja a gazdaságot, oly módon, hogy újratermeli az alacsony entrópiájú nyersanyagokat (amelyeket a gazdaság igényel), és elnyeli a magas entrópiájú hulladékokat (amelyek a gazdaság működéséből óhatatlanul következnek),* mint ahogy más rendszeres ökológiai szolgáltatásokat is nyújt. A környezetileg fenntartható fejlődést ezután úgy lehetne definiálni, mint olyan fejlődést, amely nem pusztítja el ezeket a természetes támogató funkciókat.

A második vázlatban ugyanez az ábra szerepelt, de a gazdaság köré egy felirat nélküli dobozt rajzoltak, mint egy képkeretet, s a szövegben nem volt változás. Megjegyeztem, hogy ez előrelépés volt, de a nagy dobozt tényleg „környezet”-nek kellene címkézni, különben csak pusztá díszítés, és a szövegnek meg kellene magyaráznia, hogy a gazdaság a környezethez kapcsolódik a fent leírt módon.

A harmadik vázlat teljesen kihagyta a képet. Nem tettek több erőfeszítést arra, hogy ábrát rajzoljanak gazdaság és környezet kapcsolatáról. Miért volt oly nehéz egy ilyen egyszerű ábrát megrajzolni?

Néhány hónappal később a Világbank gazdasági igazgatója, akinek vezetésével az 1992-es *World Development Reportot* írták, ismertető ülésen vett részt a Smith Intézetben a *Beyond the Limits* (Túl a határokon) című könyv megvitatására (Meadows–Meadows–Randers [1992]). A könyvben szerepelt egy ábra, amely úgy mutatta a gazdaság viszonyát az ökoszisztémához, mint alrendszert az egész rendszerhez, éppúgy, ahogy én javasoltam (és mint az 1. ábra mutatja). Amikor kérdezni lehetett, azzal fordultam a

* Az entrópia a rendezetlenség (hasznavehetetlenség) negatív mértéke, azaz a nagyfokú rendezetlenség magas entrópiával társul. Minél magasabb egy anyag (rendszer) entrópiája, annál kevésbé hasznosítható, illetve hasznosítása annál nagyobb pótlólagos energia-befektetést igényel. (A szerk.)

gazdasági igazgatóhoz, hogy az ábra alapján a gazdasági alrendszernek az egész ökoszisztémához viszonyított fizikai méretét fontosnak érzi-e, és hogy szerinte a közgazdászoknak fel kell-e tenniük azt a kérdést: „Mi a makrogazdaság optimális nagysága az őt ellátó környezethez képest?” Válasza rövid és határozott volt: „Ezt nem így kell nézni.”

Eltöprengtem ezen a két tapasztalaton, és megerősödött a hitem abban, hogy a különbség ténylegesen az előfeltevéseinkben, a szemléletmódunkban rejlik. Az én szemléletem a gazdaságról mint alrendszerrel közvetlenül vezet a következő kérdésekhöz: Milyen nagy az alrendszer az egész rendszerhez képest? Milyen nagy lehet anélkül, hogy károsítaná az egész rendszer működését? Milyen nagy *kellene* lennie – mi az optimális nagyság, amelyen túl a további méretnövekedés gazdaságtalan lenne? A gazdasági igazgatónak nem állt szándékában beleragadni ezekbe a felforgató kérdésekbe – ezt nem így kell nézni, és bármely kérdés, amely ebből a nézőpontból merül fel, egyszerűen nem a megfelelő kérdés.

Ez a hozzáállás meglehetősen ésszerűtlennek és önkényesnek látszik, de bizonyos fokig én is így reagáltam a világbanki jelentés első változatának ábrájára, amely úgy mutatta a környezetet, mint ami nyersanyaginputokat kap a semmiből, és hulladékoutputokat exportál a semmibe. „Ezt nem így kell nézni” – mondtam, és bármilyen kérdés, amelyet az az ábra sugallt, nem volt megfelelő kérdés; például hogyan siettethetnék a gazdaság növekedését, felgyorsítva a forgalmat a végtelen forrásból a végtelen lefolyóba. Ha valaki a gazdaságot nem alrendszerként fogja fel, akkor a fenntartható fejlődés egész eszméjének – hogy a gazdasági alrendszert egy nagyobb ökoszisztéma tartja el, amelynek tűrőképességét tiszteletben kell tartani – egyáltalán nincs értelme. Ezért nem volt meglepő, hogy az 1992-es világbanki jelentés összefüggéstelenül mutatta be a fenntartható fejlődés témáját, egy fél oldalon megjelenő doboz szobafogságába vetette, ahol e fogalom értelmszerűen úgy volt meghatározva, mint csupán „jó fejlődési politika”. E felfogás olyan előfeltevéssel él, amelyben a gazdaság, mint egy doboz, lebeg a végtelen űrben, és ez lehetővé teszi az embereknek, hogy fenntartható növekedésről (mennyiségi terjeszkedésről) beszéljenek a fenntartható fejlődéssel (minőségi javulással) szemben. Az előbbi kifejezés önellentmondás azok számára, akik a gazdaságot véges, nem növekvő ökoszisztéma alrendszerének tekintik. A különbség nem is lehetne alapvetőbb vagy engeztelhetlenebb.

Az ökológiai közgazdaságtan paradigmája

Ez a gondolatmenet természetesen egy alternatív paradigma meggondolásához vezet, az ökológiai közgazdaságtan paradigmájához, amelyben a gazdaságtalan növekedés magától értetődő fogalom. A nagy különbség az, hogy a gazdaságot a természetes ökoszisztéma alrendszerének tekintik.

A természet jelentéktelenségére vonatkozó neoklasszikus „bizonyítékot” (sok természeti erőforrás csökkenő relatív árát és a kitermelő szektor kis arányát a GNP-ben) egészen másképp látják az ökológiai közgazdaságtan paradigmájában. Az erőforrások gyors kitermelésének időszakában e javak rövid távú kínálata természetesen magas lesz, a piaci ár pedig következőképpen alacsony. Az alacsony erőforrásárak nem a bőséget és a jelentéktelenséget bizonyítják, hanem inkább annak a gyors lecsapolásnak a következményei, amely a technológiákat egyre inkább függővé teszi az olcsó erőforrások nagymértékű felhasználásától. Ahogy a neoklasszikus állítás szerint a kitermelő ágazatból származó GNP kis százaléka jelzi az erőforrások jelentéktelenségét, éppúgy lehetne azt is állítani, hogy egy épület alapozása sem fontos, mivel csak 5%-át teszi ki a ráemelt felhőkarcoló magasságának. A GNP a munka és a tőke által hozzáadott érték összege. De mihez van hozzáadva? Az erőforrások *azok, amelyekhez hozzáadják az értéket* – az alapzat, amelyen a hozzáadott érték felhőkarcolója nyugszik. Az alapozás fontossága nem csökken a tartott építmény növekedésével. Mindazonáltal a közgazdászok szokás szerint ellenkezőleg érvelnek. Azt mondják például, hogy nem kell aggódnunk a globális felmelegedés miatt, mert a gazdaság egyetlen klímaérzékeny ágazata a mezőgazdaság, és ez a GNP-nek csak 3%-át teszi ki. Ezek a közgazdászok nyilván nem esznek – talán zártkörű béléll jönnek világra, ahhoz hasonlóval, amelyet körfolyamatábrájukon feltételeznek. Gyógyító elmélkedésre lenne szükségük a gyémánt–víz paradoxonról.

Ha a GNP növekedése a hozzáadott értéknek abból a javulásából származna, amikor a gazdaságon keresztül áramló erőforrások mennyisége nem növekszik, akkor a növekedés talán sokáig *gazdaságos* maradhatna. Ez a minőségi javulási folyamat – a környezet eltartóképességén túli mennyiségi növekedés nélkül – az, amit máshol „növekedés nélküli fejlődésnek” neveztem, és a „fenntartható fejlődés” definíciójának javasoltam (Daly [1996]). De ez még nem az, ami a mai világban történik. A World Resource Institute (Világ Erőforrás Intézet) szerint az egy főre jutó erőforrás-szükséglet lassan ugyan, de növekedett az 1975–1993-as időszakban Németországban, Japánban és Hollandiában. Ez a mutató az Egyesült Államokban is emelkedett, ha nem számítjuk a talajerózió megfékezésében elért eredményeket. A népességnövekedés ezekben az országokban alacsony, de nem nulla, s ez további lökést ad az összfelhasználás növekedésének. Mivel ezekben az országokban az erőforrás-felhasználás jelenlegi szintje szemé-

* A gyémánt–víz paradoxont Adam *Smith* vetette fel először *A nemzetek gazdagsága* című művében (1776). Ebben *Smith* arra a kérdésre kereste a választ, miként lehetséges az, hogy a víznek, amely nélkül az élet elképzelhetetlen, olyan alacsony az ára, míg a gyémántért, amely teljesen szükségtelen az élet szempontjából, olyan magas árat kérnek. (A szerk.)

lyenként évente 45 és 85 ezer kilogramm között változik – ez a szint már most súlyos környezeti károsodásokat okoz –, egy kicsit korainak látszik a „dematerializált gazdaság” eljövételét beharangozni (World Resource Institute et al. [1997]).

Az ökológiai közgazdaságtan szerint az történik, hogy a gazdaság növekszik, s környezetét (természeti tőke) önmagává alakítja (ember alkotta tőke). Ennek az átalakításnak az optimális nagyságát (a gazdaság optimális méretét) akkor érjük el, mint azt bemutattuk, amikor az elvesztett természeti tőke utolsó egységének költsége egyenlő a létrehozott mesterséges tőke utolsó egységének hasznával. Ez az átalakítási folyamat a környezet teljes rendszerében megy végbe, amely véges, nem növekvő és anyagilag zárt. A napenergia beáramlása hajtja a biogeokémiai körfolyamatokat, de ez az energiaáram is véges, nem növekvő. Ahogy a gazdasági alrendszer növekszik, úgy az egész rendszer nagyobb részévé válik, és ezért jobban kell alkalmazkodnia annak korlátaihoz: a végeességhez, a nemnövekedéshez és az entrópiához. Növekedését végül is behatárolja az egész rendszer, amelynek része, még ha azzal a neoklasszikus feltételezéssel élünk is, miszerint a természeti tőke könnyen helyettesíthető mesterséges tőkével.

De ha a mesterséges és a természeti tőke inkább egymás kiegészítői, semmint helyettesítők, ahogy azt az ökológiai közgazdászok állítják, akkor a gazdasági alrendszer terjeszkedése még szorosabban behatárolt. Nincs értelme az ember alkotta tőke növelésének a megmaradó természeti tőke rovására, ha egyszer a kétféle tőke egymás kiegészítője. A halfogást eddig a halászcsónakok száma korlátozta (ember alkotta tőke), most a tengerben megmaradó halpopuláció (természeti tőke). Mire lenne jó több csónak, ha a halállomány lett a behatároló tényező?

Ha a tényezők kiegészítik egymást, a kisebb kínálatú a *szűk keresztmetszet*. Ha a tényezők helyettesítők, akkor nincs korlátozó tényező. A gazdasági logika azt mondja, hogy a szűk keresztmetszetre kellene összpontosítanunk figyelmünket: (a) maximalizálni a termelékenységét rövid távon, és (b) beruházni a növekedésébe hosszú távon. Ez a *legfőbb* következtetés a gazdaságpolitika számára: befektetni a természeti tőkébe, és takarékoskodni vele. A közgazdasági logika ugyanaz maradt, de szűk keresztmetszetté az ipari tőke helyett egyre inkább a természeti tőke vált. Például a halászcsónakok helyett a tengerben maradó halak, a fűrészmalmok helyett a megmaradó erdők, az öntözőrendszerek helyett a víztározók vagy a folyók, az olajkút-fúró tornyok helyett a földben rejlő kőolajtavak, a fosszilis tüzelőanyagot elégető motorok helyett a légkör széndioxid-lebontó kapacitása vált korlátozó tényezővé, s a szor még folytatható.

Az ökológiai közgazdaságtan távlatából nézve még a szokásos neoklasszikus feltételezés – tudniillik hogy a természeti tőke könnyen helyettesíthető mesterséges tőkével – és a szűk keresztmetszetek következetes elha-

nyagolása sem ad alapot a folyamatos növekedésre, még ha a jelenlegi növekedés legszorosabb korlátain lazít is. Ha az ipari tőke helyettesíti a természetit, akkor a természeti tőke helyettesíti az iparit. A helyettesítés megfordítható. Ha a természeti tőke eredeti állománya jó helyettesítője volt az ember alkotta tőkének, akkor, történelmi szempontból, miért vettük a fáradságot, hogy oly sok természeti tőkét mesterséges tőkévé alakítsunk? A könnyű helyettesíthetőség neoklasszikus hívei nem találnak megfelelő választ. Arra a kérdésre sincs igazán jó válaszuk, hogyan tudunk több tőkét teremteni több erőforrás használata nélkül. A probléma fel sem merül az ökológiai közgazdászokban, mert ők kezdettől fogva azt állítják, hogy a természeti és az ember alkotta tőke alapvetően kiegészítő viszonyban áll, és csak szélsőséges esetben helyettesíthetők egymással.

A gazdaság optimális mérete annál kisebb, (a) minél erősebb a természeti tőke és a mesterséges tőke közötti kiegészítő viszony; (b) minél jobban vágyunk a természet közvetlen élményére, és (c) minél magasabb belső és eszközértéket tulajdonítunk más fajoknak. Minél kisebb a gazdaság optimális mérete, annál hamarabb válik fizikai növekedése gazdaságtalanná.

A növekedés megengedésétől a növekedés követelésén át a növekedés korlátozásáig

A neoklasszikus paradigma megengedi az örök növekedést, de igazából nem követeli meg. Ami történelmileg erőltette az örök növekedés ideológiáját, az nem a neoklasszikus logika volt, hanem a gyakorlati válasz a *Malthus* (túlnépesedés), *Marx* (igazságtalan elosztás) és *Keynes* (kényszerű munkanélküliség) által felvetett gondokra. A növekedés volt a közös megoldás mindhárom problémára.

A túlnépesedés a demográfiai átmenet révén orvosolható. Amikor az egy főre eső GNP eléri egy bizonyos szintet, akkor a gyerekek túl sokba kerülnek az egyéb javakhoz viszonyítva, amelyekről le kell mondani, és a születési ráta automatikusan esik. A gazdasági növekedés a legjobb fogamzásgátló, ahogy a szlogen mondja. Megválaszolatlan kérdés marad, hogy a megnövekedett fejenkénti fogyasztás és a „fejek” csökkent születési arányának szorzatából eredő esetleges összefogyasztás-növekedés vajon túllépi-e az optimális szintet. Konkrétabban: szükséges-e az egy főre jutó indiai fogyasztásnak a svéd szintre emelkednie, hogy az indiai termékenység a svéd szintre

* Egy állat- vagy növényfaj eszközértéke (instrumental value) attól függ, hogy mekkora hasznót hajt az emberek számára. Az adott faj belső értéke (intrinsic value) ettől a haszontól teljes mértékben független, és az adott faj önmagában értékes mivoltára utal. Az ezen értékfogalmakhoz tartozó konkrét pénzérték természetesen mindkét esetben emberi döntés függvénye. (A szerk.)

essen, s ha igen, mi történik az indiai ökoszisztémával az összefogyasztás ilyen szintjének eredményeként?

A társadalmi osztályok közötti igazságtalan jóléti elosztást elviselhetővé teheti a növekedés, ez a dagály, amely minden csónakot felemel, hogy felidézzünk egy másik jelmondatot. Valójában azonban a növekedés csak fokozta az egyenlőtlenséget a nemzeteken belül, de a nemzetek között is. Hogy még sötétebbre fessük a képet, maga a metafora is rossz, hiszen a dagály a világ másik felén valahol apályt jelent.

A munkanélküliség orvosolható az összkereslet növelésével, amelyhez csak a beruházások ösztönzésére van szükség. Ez természetesen növekedést jelent. De meddig tudjuk még növekedéssel elkerülni a munkanélküliséget? Az optimális nagyságrenden túl is növekednünk kell a teljes foglalkoztatás érdekében? Újabb megválaszolatlan kérdés.

Folytatva ezt a régóta tisztelt hagyományt, a Világbank 1992-es jelentése úgy érvelt, hogy a környezeti problémára is a még nagyobb növekedés az automatikus megoldás. Felfedeztek egy úgynevezett környezeti Kuznets-görbét, amely egy lefelé fordított U alakú függvény a GNP és számos környezetszennyező hatás között. Következésképpen ki kell tartani a növekedés mellett, mert még ha kezdetben árt is a környezetnek a növekedés, később hasznára lesz, amikor már elhagytuk a fordított U púpját.

Természetesen minden esetben azt feltételezik, hogy a növekedés kifízetődő, hogy inkább gazdagabbá, mint szegényebbé tesz minket. De most a növekedés ráfizetésessé válik. A gazdaságtalan növekedés nem fogja fenntartani a demográfiai átmenetet, és orvosolni a túlnépesedést. Nem fogja sem az igazságtalan elosztást helyrehozni, sem a munkanélküliséget megszüntetni. A környezet helyrehozatalára és megtisztítására szánt többletjövedelmet sem fogja előteremteni. A közvetetten a növekedésen alapuló megoldások többé már nem működnek.

Közvetlenebb és radikálisabb megoldásokra van szükségünk Malthus, Marx és Keynes problémáira: népesedésszabályozásra a túlnépesedés kezelésére, újraelosztásra a túlzott egyenlőtlenségek feloldására, olyan intézkedésekre, mint az ökológiai adóreform (hogy az erőforrások árai a munkához képest megemelkedjenek), valamint végső esetben meg kell szervezni a közmunkát. Ezeket az intézkedéseket nemzeti szinten kell meghozni. Utópikus (vagy antiutópikus) egy világhatalomtól várni kivitelezésüket. Sok nemzet sikeresen szabályozta népszaporulatát, mérsékelte a belföldi jövedelem-egyenlőtlenséget és a munkanélküliséget. Az erőforrások termelékenységét is növelték azáltal, hogy a környezeti és a társadalmi költségeket az árakba építették. De a nemzetek erőfeszítéseit ezen a téren aláássa a globalizáció ideológiája – egy utolsókat lehelő kísérlet az „üres világ”-gazdaság feltéte-

leinek visszaállítására, amely más országok gazdasági és ökológiai terének, valamint a fennmaradt globális közlegelőknél* a rovására valósul meg.

A globalizáció mint a gazdaságtalan növekedés ösztönzője

A globális gazdasági integráció – a szabad kereskedelem és a szabad tőke-áramlás által – hatásosan szünteti meg a nemzeti határok politikai jelentőségét, a nemzetek közötti szövetségre épülő közösséget pedig globalizált egyedek kozmopolita halmazává alakítja, amely nem tekinthető közösségnek. Ezen „egyedek” némelyike óriás transznacionális vállalat, de jogilag fiktív személyként kezelik őket. A nemzetek már nem tudják a termék piaci árába építeni a környezeti és a társadalmi költségeket az erőforrások hatékonysága és a társadalmi igazságosság érdekében, mert a tőkének joga van máshol termelni és mégis eladni termékeit azon a piacon, amelynek társadalmi szabályozása alól éppen kicsúszott. Hasonló módon a tőke menekül a magasabb bérek és mindenféle adó elől, különösen azok elől, amelyek újraelosztással törekednek a túlzott egyenlőtlenség és szegénység kiküszöbölésére.

Amilyen nehéz elképzelni, hogy egy ország a termékek árába építse externális költségeit,* ha arra van kényszerítve, hogy szabadon kereskedjen olyan országokkal, amelyek ezt nem teszik, éppoly nehéz elképzelni azt is, hogy bármely ország folytatja a születési arány korlátozását, ha más országok túlnépesedésének eredménye hozzá csapódik át. Akár a tőke áramlik a túlnépesedett alacsony bérű országokba, akár a szegény munkások mennek a magas bérű országba, az eredmény ugyanaz: a bérek versengő lealkuvása azon országok kárára, amelyek a magas bér politikáját követték létszámuk korlátozásával és vagyonuk egyenlőbb elosztásával. Az alacsony bérű országok dolgozó osztálya nyer az alkalmazottak számában kifejezve, de rendszerint veszít a bérnövekedést tekintve, a múlt és a jelen népességnövekedéséből eredő, jóformán végtelen olcsó munkaerő-kínálat miatt. A magas bérű ország tőkésrétege az alacsonyabb bérköltségeken nyer, otthon és külföldön egyaránt.

A nagy vesztesek a dolgozók a (korábban) magas bérű országokban. Valóban, mivel az alacsony bérekre most mint tőkét vonzó versenyelőnyre tekintenek, olyan intézkedésekre számíthatunk a régebben magas bérű or-

* Utalás a Garrett *Hardin* által felvetett problémára, a közlegelő tragédiájára. Ennek lényege, hogy egy köztulajdonban lévő erőforrás biztos pusztulása várható, ha az erőforrást használók mindegyike kizárólag saját gazdasági haszna alapján cselekszik. (*A szerk.*)

* Jelen esetben negatív externális költségről van szó. Ez azt az összeget jelenti, amellyel olyan személyek jólétszökkenése fejezhető ki, akiknek az adott gazdasági ügyletnek semmi közük nincsen (nem termelők és a terméknek nem vásárlói), s akik az elszenvedett hátrányokért semmiféle kárpótlásban nem részesülnek. (Ilyen lehet például egy gyárhoz közeli lakos kéményfüst miatti megbetegedése.) Az externális költség tehát nem a vállalatnál jelenik meg, ezért az adott termék vagy szolgáltatás ára sem tartalmazza. (*A szerk.*)

szágokban, amelyek a munka kínálatának növelését célozzák. A *Wall Street Journal* már könnyű bevándorlást kíván az Egyesült Államokba. Nemsokára talán valaki az állítólagos munkaerőhiány megoldásaként magasabb születési arányt fog javasolni a magas bérű országok dolgozó osztálya számára. Továbbá a csökkenő reálbérek és az eltűnő szociális biztonság miatt még az is lehetséges, hogy biztonságot és közösséget keresve visszatérünk a munkásosztálybeli nagyobb családokhoz – ez fordított demográfiai átmenettel egyenértékű.

A globalizációban minden ország azáltal törekszik legyőzni növekedése nemzeti korlátait, hogy behatol a nemzetközi ökológiai és gazdasági terekbe, éppúgy, mint a megmaradt globális közlegelőkhöz. A globalizáció színvonalat csökkentő versennyel törekszik a bérek lealkudására, a környezeti költségek másokra hátrítására, valamint az általános társadalmi költségek megnyirbálására a társadalombiztosítás, az oktatás és más közjavak terén. Ez sokkal rosszabb, mint egy valószínűtlen globális álmom – aktívan aláássa a nemzetek ama képességét, hogy tovább kezeljék a saját problémáikat a túlnépesedés, az igazságtalan elosztás, a munkanélküliség és az externális költségek terén. A globalizáció sok, többé-kevésbé kezelhető nemzeti problémát egyetlen kezelhetetlen globális problémává alakít át.

Exportvezérelt növekedéssel megvalósított globalizáció – az IMF–IBRD–WTO^{*} alkímistái⁵ számára ez az új „bölcsék köve”. A nemzetek a szabad kereskedelemmel az összes ólmukat arannyá változtathatják. Az alkímia újjászületésével visszatérünk a merkantilizmus logikájához: a vagyon az arany, és az ásványok nélküli országok úgy szerezhetnek aranyat maguknak, ha több jószágot exportálnak, mint amennyit importálnak, és a különbséget aranyban kapják meg – ez a kereskedelem alkímiája. Úgy lehet az importnál többet exportálni, hogy csökkentik a béreket, és a lakosságra terhelik (externalizálják) a társadalmi és a környezeti költségeket, mert ez tartja versenyképes áron az exportot. Az alacsony bérek a dolgozók többségét is távol tartják az importtól és így a kereskedelmi többlet eltérő eloszlásától. Úgy lehet alacsonyan tartani a béreket, ha túlkínálat van munkából. A munka túlkínálata a dolgozók magas születési arányával és a bevándorlás meg-

^{*} IMF: International Monetary Fund (Nemzetközi Valutaalap); IBRD: International Bank for Reconstruction and Development (Világbank); WTO: World Trade Organization (Világkereskedelmi Szervezet). (*A szerk.*)

⁵ Lehet, hogy hamarosan hozzá kell tennünk ezekhez a betűszavakhoz a MAI-t is (Multilateral Agreement on Investment – többoldalú befektetési megállapodás), egy javaslatot, amelyet épp most sürgetnek az OECD-ben (Organization for Economic Cooperation and Development – Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet) mint az első lépést a világegyezmény felé. Ez az egyezmény azt írta elő *de jure*, amit *de facto* most értek el a színvonalcsökkentő verseny által a mozgó tőke csábítására – mégpedig a nemzeti és a külföldi befektetés közötti összes megkülönböztetés eltörléséért.

könnyítésével érhető el. A globalizáció tehát egy nemzet gazdagsága érdekében azt követeli, hogy állampolgárainak dolgozó osztálybeli többsége szegény és növekvő létszámú legyen, s pusztuló környezetben éljen. Ezen abszurdítások mögött további ellentmondás, hogy a globalizációban többé nincs értelme nemzetekről beszélni (csak társaságokról), sem állampolgárokról (csak alkalmazottakról).

Valójában a globalizáció sietteteti a gazdaságtalan növekedés korszaka felé haladást, amikor, ahogy John Ruskin megjósolta:

*Ami jómódnak tetszik, lehet, hogy a valóságban
a végső pusztulás aranyozott jelzése csupán...*

Mártonffy Zsuzsa fordítása

HIVATKOZÁSOK

- Cobb, C. W. – Cobb, J. B. Jr. et al. [1994]: *The Green National Product*; University Press of America, New York
- Cobb, C. W. – Halstead, T. – Rowe, J. [1995]: *If the GDP is Up, Why is America down?*; The Atlantic Monthly, október, magyarul *Ha a GDP felmegy, miért megy Amerika lefelé?*; Kovász, 1997/1, tél, 30–47. o.
- Daly, H. E. – Cobb, J. B. Jr. [1989]: *For the Common Good*; Beacon Press, Boston (a könyv második kiadása 1994-ben jelent meg)
- Daly, H. E. [1996]: *Beyond Growth: The Economics of Sustainable Development*; Beacon Press, Boston, MA
- Jevons, W. S. [1871]: *The Theory of Political Economy*; London
- Max-Neef, M. [1995]: *Economic Growth and Quality of Life: A Threshold Hypothesis*; Ecological Economics 15, 115–118. o.
- Meadows, D. H. – Meadows, D. L. – Randers, J. [1992]: *Beyond the Limits: Confronting Global Collapse, Envisioning a Sustainable Future*; Chelsea Green Publishing Co., Post Mills, Vermont
- Nordhaus, W. – Tobin, J. [1972]: *Is Growth Obsolete?*; in: *Economic Growth*, National Bureau of Economic Research, Columbia University Press, New York
- World Development Report 1992: *Development and the Environment*; Published for the World Bank, Oxford University Press
- World Resource Institute et al. [1997]: *Natural Resource Flows: The Material Basis of Industrial Economies*; április, Washington, DC

Pataki György

Az öko-modernizáció és ellentmondásai

Magyarországi nagyvállalatok zöldülése az 1990-es években*

E tanulmány célja a vállalatok, üzleti vállalkozások környezettudatossá válási folyamatának (amit a rövidség kedvéért zöldülésnek fogunk nevezni) empirikus vizsgálata. A vizsgálat eddigi elméleti kutatásomat egészíti ki, amelyről e folyóirat oldalain már volt alkalmam beszámolni (lásd Pataki [1999]). A tanulmány egy, az utóbbi két évben a magyarországi nagyvállalatok körében végzett empirikus kutatás eredményeit ismerteti. Célunk azonban egyáltalán nem a vállalati környezeti menedzsment úgymond „legjobb gyakorlatainak” (eszköztárának) a föltárása, hanem inkább arra törekszünk, hogy a kritikai szervezeti- és társadalomtudományok hagyományát követve (Alvesson–Willmott [1992], Reed [1992]) megértsük a magyarországi nagyvállalatok zöldülésének folyamatát. Ennek érdekében egyszerre kell vizsgálat tárgyává tenni az intézményi struktúrákat, az egyéni cselekvőket és egymásra hatásukat (lásd Giddens [1984], Whittington [1988] és [1992], Barley–Tolbert [1997], Child [1997] és Reed [1997]). Azt kívánjuk megérteni, hogy a vállalati zöldülés társas (vagy társadalmi) valóságának fölépítésben milyen intézményi logikák „aktiválódnak”, melyek a domináns struktúrák, és azok hogyan hatnak a különböző egyéni szereplők jellemezte sajátos esetekben. Mivel a kutatási cél összetett interakciók, folyamatok, ok-okozati összefüggések megértése, illetve az elméletalkotás elősegítése, ezért a problémát esettanulmányokon keresztül közelítettük meg (lásd Eisenhardt [1989]; Tsoukas [1989]).

Metodológia

Az általunk alkalmazott kvalitatív empirikus kutatás¹ célja annak föltérképezése volt, hogy Magyarországon az elmúlt tíz évben mit jelentett a nagyváll-

¹ Gyakran állítják szembe egymással a kvantitatív (számszerűsítő) és a kvalitatív (minőségi jellemzőkre összpontosító) kutatást; sokszor szélsőségesen favorizálva az egyiket a másikkal szemben (például a kvantitatív kutatás értékmentességére vagy objektivitására hivatkoznak a kvalitatív értékelkötelezettségével és szubjektivitásával szemben). A magunk részéről elvetjük ezt a leegyszerűsítő gondolkodást. Nézetünk szerint mindig a kutatási kérdés dönti el, hogy milyen empirikus bizonyítékokat célszerű keres-

* A tanulmány az F 29191 számú OTKA kutatás keretében készült. A kutatásban munkatársaim voltak: Boda Zsolt, Hajnal Zsófia, Harkai Attila, Matolay Réka, Molnár Zsuzsa és Szántó Richárd. Az ő lelkes és alapos munkájuk nélkül e tanulmány nem készülhetett volna el, köszönöm segítségüket. A kutatás a nemrég elkészült doktori disszertációmnak is része, amiért konzulensemnek, Kerekes Sándornak is köszönettel tartozom. Köszönet jár a Kovács szerkesztőinek, Baranyi Árpádnak és Kocsis Tamásnak is, akik számos értékes megjegyzéssel javították e tanulmány kéziratát. A fennmaradó hibákért kizárólag a szerzőt terheli a felelősség.

latatoknak a környezet ügye. Hogyan értelmezik a környezeti problémákat a magyarországi nagyvállalatok, vezetőik és alkalmazottaik? Hogyan beszélnek róla? Milyen diskurzusba ágyazódik bele a környezet ügye a vállalati szférában? Hogyan épül föl a „környezetvédelem valósága” a magyarországi vállalatoknál? Hogyan jellemezhető ez a valóság? Milyen lehetőségeket nyújt és milyen akadályokat támaszt a föltárt „valóságfölepítés”, illetve annak „valóra váltása” a vállalatok tényleges tettein keresztül? Milyen intézményi kontextusba ágyazódik mindez bele, és annak melyek a leginkább meghatározó elemei?

Miután a magyarországi helyzetet föltáró (exploratív) jelleggel vizsgálat empirikus kutatásokból kirajzolódó kép (Boda–Pataki [1997], Csutura [1998], Pataki–Radácsi [1998], Pataki–Tóth [1999], Kerekes et al. [2000], Pataki [2001]) azt mutatja, hogy kellő sokféleség és kellő gazdagság jellemzi a magyarországi vállalatok környezeti gyakorlatát, értelmes kérdéseknek látszanak a fentiek. Ahhoz, hogy túllépjünk a kérdőíves (*survey* típusú) kutatási metodológiák korlátain, a „mélyfűrást” segítő módszertan(ok)ra van szükségünk. Tartalommal kell föltöltenünk a kérdőíves kutatás segítségével megrajzolt átfogó, de távoli képet a magyarországi vállalati környezetgazdálkodás gyakorlatáról. Ehhez konkrét esetek elemzésére van szükség, melynek alapján már általánosításokhoz is eljutunk. Metodológiai választásunkat a kvalitatív módszerek közül alapvetően ez határozta meg.

Lehetséges-e azonban egyes esetekből általános következtetéseket levonni, esetleg valamilyen szintű elméletet fölepíteni? Erre a kérdésre a társadalomtudományok igenlő feleletet adnak (lásd Eisenhardt [1989]; Tsoukas [1989]). Kutatási módszertanunkat három klasszikus metodológiai megközelítésre építettük: a Strauss és Glaser által kifejlesztett úgynevezett *grounded theory*-ra (lásd Glaser–Strauss [1967], Strauss–Corbin [1990], [1994]); Yin esettanulmány módszertanára (Yin [1994]); valamint a Miles és Huberman (1994) által ajánlott kvalitatív adatelemzési eljárásokra.²

Hét vállalatról készítettünk esettanulmányt.³ A vállalatok kiválasztása természetesen nem a véletlenül, hanem elméleti és gyakorlati megfontoláso-

nunk, és emiatt vagy kvantitatív, vagy kvalitatív kutatásra van szükségünk (vagy ezek kombinációjára), s mindkét módszeren belül még a metodológiai lehetőségek között is választanunk kell. Tekintettel arra, hogy jelen kutatásunk az egyes vállalati zöldülési történetek vonatkozásában az „empatikus megértésre” (*verstehen*) törekedett, a kvalitatív megközelítésen belül az esettanulmányra épülő módszertant választottuk. Ugyanakkor az interjúk kódolásának szigorúbb módszertani előírásait figyelembe véve, az empiriára alapozott elméletalkotás (*grounded theory*) célja is szemünk előtt lebegett.

² Hasonló elméleti kérdésfelvetésre és empirikus módszertanra támaszkodó környezeti menedzsment kutatások: Drumwright (1994), Fineman (1996) és (1997), Fineman–Clarke (1996) és Crane (1997).

³ A hét vállalat szektor szerinti megoszlása a következő: két vegyipari, két elektronikai, valamint egy-egy cementipari, csomagolóipari és élelmiszeripari cég.

kon alapult. A legfőbb kritérium az volt, hogy a mintába kerülő cégek ismertek legyenek környezetvédelmi erőfeszítéseikről. Így a mintába csak olyan vállalat került be, amelyik a magyarországi viszonyok között a zöldülésben élenjáró cégek között szerepel. Ez a kritérium magából a kutatási kérdésfeltevésből adódik, hiszen azt akarjuk megérteni, hogy mit jelent a zöldülés a vállalatoknak, és ezt érdemlegesen csak azoktól hallhatjuk (azoknak vannak részletes és gazdag tapasztalataik), akik régebb óta tesznek erőfeszítéseket e téren.

Mind a hét kiválasztott magyarországi cég nagyvállalat, legalábbis éves értékesítési árbevétele szerint.⁴ A közepes- és kisvállalatokról alig-alig tudunk valamit, nemzetközi szinten is viszonylag kevés kutatás irányult eddig rájuk. A nagyvállalatok vizsgálata mellett szólt a kvantitatív kutatásokban szerzett tapasztalatunk is: több klasszikus környezeti menedzsment kérdés és probléma inkább náluk vetődik föl és vizsgálható, nem pedig a kis- és közepes vállalatoknál.

A vállalati minta kiválasztásában további fontos szempont volt, hogy a megkeresendő cégek együttműködjenek velünk abban, hogy minél mélyebb esettanulmány készülhessen. A siker érdekében személyes ismeretségeinket és kapcsolatainkat is felhasználtuk, amelyeket konferenciákon és szakmai szemináriumokon szereztünk, miközben a vállalatok környezetvédelmi előadásait hallgattuk. A következő szempontok játszottak még szerepet a kiválasztásban: a vállalatok többféle szektorban tevékenykedjenek, hogy a közöttük lévő különbségeket is vizsgálhassuk; szerepeljenek általában nagy környezetterhelésűnek tartott szektorokban (például vegyipar, cementipar stb.) és kisebb környezeti terhelésűnek tartott szektorokban (például kutatás-fejlesztés orientált elektronikai iparvállalatok stb.) működő vállalatok is a mintában, hogy lehetőségünk legyen a szembeállításra; olyan cégek is szerepeljenek, amelyek komoly környezeti konfliktusokba keveredtek a helyi lakossággal vagy a zöld szervezetekkel, s olyanok is, amelyekről ilyen konfliktus nem vált ismertté. Mintánkban található még zöldmezős beruházásként alapított cég, tőzsdei részvénykibocsátással privatizált és szakmai befektető által közvetlenül az államtól megvásárolt cég; olyan vállalat, amelynek a tulajdonosi köre meglehetősen szétszórót, illetve olyan, amelyik egy-egy nemzetközi vállalat leányvállataként működik. Az 1. táblázat foglalja össze a kutatás mintaválasztásának indokait.

A hét vállalatnál összesen 56 interjú készült.⁵ Valamennyi interjút magánoszalagra rögzítettünk, és szóról szóra legépeztünk.⁶ Ezután a szövegek

⁴ Létszám alapján a hét vállalat közül az egyik, a csomagolóipari cég, közepes méretűnek számít.

⁵ Az interjúk 2000 februárja és decembere között készültek.

<i>Mintaválasztás típusa</i>	<i>Cél</i>	<i>Kutatásunk mintaválasztási szempontjai</i>
maximális különbözőség	a variációk és közös mintázatok azonosítása	eltérés van az iparágban, a tulajdonosi struktúrában, a cégek történetében, az okozott környezeti terhelésben, a környezeti kockázatokban
homogenitás	fókuszál, egyszerűsít, csoportinterjúra teremt lehetőséget	zöld erőfeszítéseikről ismert nagyvállalatok
kritikus eset	lehetőség a logikai általánosításra, más esetekre alkalmazhatóság elérése	az egyik vállalatot folyamatos és éles támadások érik egy radikális környezetvédő csoport részéről; két másik vállalat sikeresen szerelte le a környezetvédők ellenkezését
intenzitás	információban gazdag esetek, amelyek színesen, de nem szélsőségesen jelenítik meg a vizsgált jelenséget	előzetes sajtófigyeléssel igyekeztünk látványos eseteket találni, illetve megerősíteni ebbéli előzetes tudásunkat
politikai szempontból fontos esetek	kíváncsún tartott figyelem felkeltése	a pozitív példák keresésében benne rejtett a konstruktív lehetőségek felmutatásának a vágya
rétgezt, célzott	alcsoporthoz képzése, összehasonlítás	a vizsgált hét vállalat közül kettő vegyipari, másik kettő pedig elektronikai cég
kritérium	meghatározott előfeltételek teljesítése	legfőbb előfeltétel a környezeti erőfeszítések több évre visszamenő története
kényelem	idő, erőfeszítés és pénz megtakarítása	könnyebb hozzáférés személyes ismereteken keresztül

1. táblázat *A mintaválasztás alkalmazott szempontjai*
(Miles–Huberman [1994], 28. o. alapján)

kódolása következett.⁷ Először azt a kódolási módszert követtük, amely a legrészletesebb és legmunkaigényesebb. Vagyis az adott szövegben soronként haladva az interjúalanyok által használt, az adott sorban megjelenő legfontosabb kifejezéseket, szavakat (legyenek azok igék, főnevek, mellénevek) használtuk a sorok mellé írva kódokként. Ezután egy másikfajta kódolást alkalmaztunk, mely adott sorok vagy interjúszakaszok fő mondani-
valóját különítette el lényegi témájukat megjelölve az adott szövegrészlet mellett. Ezt is viszonylag sűrű kódolással végeztük, amennyiben egy-egy interjúszakaszhoz több ilyen kód is kerülhetett, hiszen több, lényeges környezeti ügy, téma megjelenhetett egymással összefüggésben. Ezek a kódok például a következők voltak: „zöldek”, „lakosság” stb. (a zöldülés szerep-

⁶ Ez alól csak két interjú volt kivétel, ami a technika (a magnó vagy a kazetta) csődjének köszönhető.

⁷ Minden egyes vállalatnál ugyanaz a kutató készítette az interjúkat, gyűjtötte a vállalati dokumentumokat, vizsgálta a cég internetes honlapját és végezte a sajtófigyelést. Természetesen e munkát egy tartalmi és módszertani főkészülési periódus előzte meg. Jómagam, mint a kutatás vezetője, valamennyi interjút és dokumentumot elolvastam, s én végeztem a kódolást is az összes esetben.

lői), „környezeti politika”, „környezeti szervezet”, „technológia” stb. (a vállalat környezeti szempontból releváns belső működése), „telepítés”, „vezetési stílus” stb. (a vállalat működésének vagy adottságainak általános jellemzői).

A további elemzés a következőképpen haladt. Általában az első interjú a vállalat környezetvédelmi felelősével készítettük. Az első interjú(k) egyik fontos feladata volt fölterképezni, kik azok a személyek a vállalaton belül és kívül, valamint melyek azok a szervezetek a vállalaton kívül, akik és amelyek valamilyen szerepet játszottak a zöldülés történetében.⁸ Vagyis következő hasznos interjúalanyaink kiválasztására ügyeltünk. Ezenkívül az első interjúk (általában az első 3-4 interjú) során ragaszkodtunk a *grounded theory* módszerének ama ajánlásához, hogy ne befolyásoljuk kérdéseinkkel interjúalanyainkat. A lehető legáltalánosabb, legnyitottabb kérdéseket tettük föl. Azt akartuk hallani és fokozatosan megérteni, hogy ők mit emelnek ki a vállalat zöldülésének történetéből, hogyan, milyen szavakkal, kifejezésekkel, képekkel mesélik el és írják le azt.⁹ Ahogy az egyes cégeknél készült interjúkat kódoltuk, elemeztük, megvitattuk és összevetettük az egyéb dokumentumokból nyert információkkal, egyre több kérdés vetődött föl az adott esettel kapcsolatban.¹⁰ Ezekből lassanként fölsejlettek azok a témák is, amelyeket vagy minden (több) interjúalany megfogalmazott, vagy csak egyikük, de akkor érezhető volt a téma hordereje, érdekessége. E témák további

⁸ Minden vállalati esetenél komoly erőfeszítést tettünk arra, hogy ne csak az adott cég dolgozói szólaljanak meg, hanem például az iparági szövetség, a helyi önkormányzat és a zöld szervezetek képviselői is. Ezzel igyekeztünk csökkenteni az interjúkészítés ama hátrányát, hogy esetleg csak a szépet halljuk vissza szerepjátszó interjúalanyainktól, s ennek alapján alakítjuk ki álláspontunkat. Előfeltevésünk egyébként később, az interjúkészítés során nem igazolódott be. Mivel sok személlyel készült interjú egy-egy eset kapcsán, lehetőség volt a mondottak szembeállítására, illetve tisztázásukra (ebben segítettek a dokumentumok is). Más esetekben, amikor kevesebb interjúalanyunk volt, többször készítettünk interjút ugyanazzal a személlyel (volt, hogy hatszor is), aki egyre inkább „földoldódott”, s érzésünk szerint őszintén megosztotta velünk tapasztalatait.

⁹ Nyilván interjúalanyonként változik, ki mennyire beszédes magától, s kit kell külön is „noszogatni” kérdések föltevésével. Természetesen az interjúkészítők mindig föl voltak készülve bizonyos általános kérdéstípusokkal, mint például tisztázzák a környezetvédelem szervezeti helyét, konkrét feladatait, a környezetirányítási rendszer bevezetésének történetét és hasonlót.

¹⁰ A viták során az interjúkészítő mindig elmondta benyomásait, megfigyeléseit az interjúalanyról, illetve az interjú helyszínéről és az interjú lefolyásáról. (Az interjúkészítők rendszeresen jegyzeteket készítettek megfigyeléseikről, benyomásaikról). Másrészt megosztottuk és megvitattuk egymással, miről is „szólt” az adott interjú, mit tanultunk, mit tudtunk meg a zöldülés történetéről, illetve hogy hol mutatkoznak „hiányok”, „sötét foltok” és bizonytalanságok. Így formáltunk folyamatos kommunikációban közös képet az adott esetről, és döntöttük el a további teendőket, interjúalanyok, -kérdések és -témák vonatkozásában egyaránt.

„rákérdezést” igényeltek, melynek során természetesen ismét kerültük a direkt kérdéseket, nehogy mi kényszerítsünk rá valamilyen értelmezési keret beszélgetőpartnereinkre. Ezeket a fölmerült témákat „toposzoknak” neveztük el, és az előbb ismertetett kódolási módszerek közül a második kódjait gazdagították (ilyen kódokat formáltunk a toposzokból, mint például „tudatosság”, „fegyelem”, „profit és környezetvédelem” stb.).

Kódolási (elemzési) eljárásunk következő fő lépése az volt, hogy a két-fajta kódolást „kombináljuk”, mégpedig oly módon, hogy az egyes toposzokhoz hozzárendeltük a leggyakoribb szavakat, kifejezéseket, amelyek az egyes toposzokkal jelölt szövegrészekben előfordultak. Ennek eredményeként fokozatosan csökkenteni tudtuk a toposzok számát, illetve összefüggéseket fedeztünk föl az egyes toposzok között aszerint, hogy milyen szavakkal, kifejezésekkel éltek egyes interjúalanyaink a különböző toposzokról beszélve. Eljárásunk logikája a *grounded theory* háromféle kódolási mechanizmusához áll közel: mi is kategóriák képzésére, ezen kategóriák közötti kapcsolódások föltárására és a legfontosabb kategóriák, azaz a „kulcskategóriák” elkülönítésére tettünk kísérletet a szövegek alapján.

Amikor az egyes vállalati eseteknél elkészült legalább négy-öt interjú, akkor tartottunk egy csoportos megbeszélést, ahol minden kutató összefoglalta tapasztalatait. Ez volt a zöldülés egyes (persze még csak formálódó) történeteinek első megmértetése, melynek során egymás kérdéseiből, kétségeiből, kritikáiból és észrevételeiből okulhattunk (azaz összevethettük az eseteket egymással, sok-sok olyan jellemzőre találva, amelyeket csak ez az összevetés tett észrevehetővé). Ezután az interjúk már strukturáltabban zajlottak, céljuk a fölmerült hipotézisek tesztelése, az egyes esetek részleteire vonatkozó bizonytalanságok csökkentése vagy megszüntetése volt.

A vállalati zöldülés toposzai

A vállalati esetek részletes elemzésével számos olyan „toposzt” tudunk azonosítani, amelyek valamilyen formában megjelennek, illetve szerepet játszanak a vállalati zöldülés magyarországi kontextusának és folyamatainak megértésében. Először két olyan toposzt mutatunk be (rendszerváltozás és privatizáció), amelyek a szélesebb társadalmi-gazdasági-politikai kontextus megváltozásának vállalati zöldülésre gyakorolt hatását érzékeltetik. Az elmúlt tíz évben a magyarországi nagyvállalatok környezetvédelmi teljesítményének vonatkozásában a rendszerváltozás és a privatizáció ugyanis radikális változást idézett elő: a környezet ügye eltérő mértékben, de stratégiai kérdéssé vált. A következő két toposz – a „leadership” és a „környezetvédelmi vezető mint agitátor és közvetítő” – a cselekvő egyén szerepét (lehetőségeit és korlátait) mutatja be a vállalati zöldülés folyamatában. Ez a rész azt érzékelteti, hogy a struktúra (lásd rendszerváltozás és privatizáció) befolyása mellett az egyéni stratégiai akciók számára is tér nyílik (nyílott) a

nagyvállalati zöldülés befolyásolásában. A harmadik toposz a szervezeten belüli hatalmi vonatkozásokat ismerteti. Ez az úgynevezett környezetközpon-tú irányítási rendszer (KIR) szerepére világít rá a környezeti érdekek szervezeten belüli érdekérvényesítő képességét illetően; valamint a minőségügy és a környezetügy konfliktusos kapcsolatára az ISO rendszerek¹¹ kiépítése során. A negyedik toposz a vállalati zöldülés esztétikai dimenzióját ismerteti, majd az ezt követő három toposz az elmúlt tíz év vállalati zöldülésének igazolását (legitimációját) jellemző diskurzusokat mutatja be: az európaiává válást, a modernet a környezetkíméléssel azonosító felfogást és a piaci alapú környezetvédelmet. Ezek szolgáltatják azoknak az alapvető diszkurzív (és retorikai) elemeknek a halmazát, amelyekkel a vállalati zöldülés résztvevői igazolják erőfeszítéseik értelmét és szükségességét az üzleti szférában – s egyúttal ezeket állítják szembe más diskurzusokkal, illetve igyekeznek legitimitásuktól megfosztani eme más diskurzusokat. Végül három olyan toposz következik, amelyek a „beszédes hiányok” címkével foglalhatók össze. E címke a vállalati zöldülés etika- és érzelemmentességére, a szervezeti identitás változatlanságára és a kritikai szemlélet hiányára utal, azaz a nagyvállalati zöldülés korlátait érzékelteti.

Nyilvánvaló, hogy a toposzok elkülönítését csak a könnyebb érthetőség kívánja meg; valójában a toposzok által leírt és magyarázott tényezők összefüggései és dinamikus egymásra hatása adhat magyarázatot a vizsgált vállalatok zöldülésére. Úgy véljük, hogy az alábbi témák és problémák általános elméleti jelentőségük a nagyvállalati zöldülés történetének elmúlt tíz-tizenegy évében hazánkban.

Az intézményi kontextus szerepe a vállalati zöldülésben

RENDSZERVÁLTOZÁS – A hazai vállalatok zöldülésének megértésében döntő a társadalmi-gazdasági, azaz az intézményi környezet változása. A demokrácia politikai intézményei újrendezték gazdaság és társadalom viszonyát, átalakították a helyi közösség és az ott működő vállalatok kapcsolatát. Mindez fölértékeli a vállalati zöldülés legitimációs oldalát: hogyan és mennyiben sikerül a vállalatoknak visszaszerezniük és megőrizniük az új intézményi kontextusban hitelességüket, a helyi közösség bizalmát.¹² Ez nem pusztán etikai vagy politikai kérdés, hanem súlyos gazdasági következményekkel járó probléma is (lásd azokat a hatalmas üzleti veszteségeket,

¹¹ Az ISO 9000-es minőségbiztosítási és az ISO 14000-es környezetirányítási szabványokat az International Standard Organization nemzetközi szervezet alakította ki, amelyek a termékminőség, illetve a környezetvédelem adminisztratív rendszerét állítják föl formai és eljárásrendi szabályok előírásával.

¹² Azért a legitimáció visszaszerzéséről beszélek, mert a rendszerváltozás idején nyilvánvaló volt az általános bizalmatlanság minden „rég” (azaz szocialista időkből származó) intézménnyel szemben, ekként a volt szocialista nagyvállalatokkal szemben is.

amelyek a helyi önkormányzatok engedélyezési folyamatának elhúzódásából fakadnak).

A rendszerváltozás hatását a vállalati zöldülésre jelentősen befolyásolta a múlt. Ennek legélesebb példái azok a nagyvállalatok, amelyek az úgynevezett szocialista ipar- és városfejlesztés idején születtek. Ennek közismert eredményeként a város és a gyár élete szorosan összefonódott, ahogy azt két vállalatunk, egy cementgyár és egy vegyipari cég is példázza.¹³

A vizsgált cementgyár – miként interjúalanyaink beszámoltak róla – nemcsak munkahelyet jelentett a már korábban itt élő és a városba újonnan beköltöző embereknek, hanem sok tekintetben jobb életlehetőségeket is teremtett: a gyár például lakótelepet épített a dolgozók számára, melyhez iskola, sportpálya, művelődési ház, sőt orvosi rendelő és egyéb szolgáltatási infrastruktúra is tartozott. A gyár telepítette és gondozta a közparkot, és a vállalat közreműködése tette lehetővé a gázközművek kiépítését is. „*Sokat adtunk a városnak*” – fogalmazott a cementgyár PR-referense.¹⁴

Azonban a város életében általában nemcsak gazdasági súlya volt a nagyvállalatnak, hanem egyértelműen politikai is, amit mi sem jelez jobban, mint az, ami előfordult például a cementgyári esetben: „*sok gyári káder került pozícióba*” az akkori városi tanácsban, és így „*nem nagyon lehetett városi döntéseket hozni*” nélkülük, hát még ellenükben. Magyarország történetének rendszerváltozás előtti periódusában így fonódott össze országos politika, várospolitikai és gazdaság. A hatalmi, döntéshozatali centralizáció miatt pedig egyértelműen a termelés extenzív növelésének „országos” érdekei domináltak a helyi lakosság jobb életminőség iránti igényeivel szemben.¹⁵

„*A város együtt kezdett épülni ... céggel*”, mondja az egyik vegyipari cég környezetvédelmi vezetője. „*Valamikor ... cég végezte a kommunális tevékenységet. Amikor ezt a gyárat idetelepítették a 60-as évek elején, akkor itt teljes közműrendszer épült ki, és a legelején épült már szennyvíztisztító is. Itt a vállalat már a kezdet-kezdetétől tisztította a szennyvizeket, először a kommunális szennyvizeket, aztán az ipari szennyvizeket.*” Interjúala-

¹³ E tételt vesd össze Szirmai (1999) szociológiai elemzésével a környezeti érdekek magyarországi alakulásáról, amelyet a szerző a környezeti konfliktusok vizsgálata alapján készített.

¹⁴ A PR [ejtsd: piár] az angol *public relations* kifejezés rövidítése, s a magyar nyelvben is meghonosodni látszik. A különféle szóösszetételekben a közönségkapcsolatok ápolására utal, amelyet a vállalat tudatosan végez.

¹⁵ Itt nyilván látni kell azt is, hogy egy-egy szocialista városfejlesztés anyagi vonatkozásban javította az életlehetőségeket; ám a természeti környezet közvetlen hozzájárulása a jó életminőséghez teljesen figyelmen kívül maradt.

* Az interjúkból idézett szövegrészeket a szerző határozott kérésére szerkesztés nélkül közöljük. (A szerk.)

nyaink közül többen is úgy fogalmaztak, hogy a vállalat és a város egymással „szimbiózisban” él: sem a cég, sem a város nem lehet meg a másik nélkül.

Ennek ellenére jelentős eltérések figyelhetők meg az erőltetett iparosításból adódó környezetszennyezés civil fogadtatásában.¹⁶ Míg az egyik vizsgált vegyipari céget olyan település fogadta be, mely faluból lett iparvárossá és népességének száma az új üzemek idevándorló munkáscsaládjával gyarapodott, addig a cementgyár – az egykori Központi Bizottság határozata alapján – egy nagy múltú, civil hagyományokkal rendelkező városba települt. Nem véletlen, hogy a cementgyár légszennyezése miatt már a 70-es években megindult és egyre erősödött egy „ösztönös környezetvédelmi mozgolódás, zúgolódás a városban”, annak ellenére, hogy a cementgyár vezetése minden politikai befolyását latba vetette, s a gyár szerepe is pozitív volt a helyi infrastruktúra fejlesztésében. A vegyipari cég esetében lakossági tiltakozásról ellenben szó sem volt.

A cementgyár esetében egyik interjúalanyunk (önkormányzati környezetvédelmi felelős) úgy fogalmazott, hogy az emberek „alsóbbrendűnek” érezték magukat amiatt, hogy „az egész város olyan volt, mint egy... gyártelep. ...a cementport a városra okádta a gyár”. A por mindent belepett, s ezzel minden nap szembesülni kellett. „A gépkocsikra rárakódott cementport nem lehetett mással, csak vegyszerrel lemosni.” A cementgyár közelében lévő zártkertekben a tulajdonos az almát még csak-csak lemosta slaggal, a málnát azonban sehogyan sem tudta fogyaszthatóvá tenni. A tetőcserepekre rárakódott cementpor vastag réteget alkotott, s az idők folyamán e rétegek egymásra kötöttek, jelentősen lerövidítve a cserepek élettartamát, felesleges kiadást okozva a lakosságának.

A „rendszer váltó magyar társadalom” azonban radikális változásokat hozott a nagyvállalatok és a helyi közösségek életében. A politika mindent áthatott, de új szerepben: „A politika kettébontotta a gazdaságot és a várospolitikát. A rendszerváltás bizonytalanságot hozott létre, ugyanakkor a környezetvédőknek egy lehetőséget: a vas melegebb volt, jobban kellett ütni, több lehetőségünk volt hozzá”, mondta a város önkormányzati környezetvédelmi felelőse. „A rendszerváltás közeledtével az ember kezdett merészebb lenni”, jelentette ki az önkormányzat környezetvédelmi bizottságának elnöke. Az akkoriban jelentkező pártok, pártkezdemények szinte kivétel nélkül zászlajukra tűzték a környezetvédelmet. Ne feledjük, ez a bős-nagy-marososi konfliktus időszaka, országos környezetvédelmi tüntetésekkel. A városban „a dolgok felfokozódtak”: „Voltak akcióink: [például] »cementes autó fürdetés«. Elálltuk az utat a gyár bejáratánál, és csak azt a cementes autót engedjük ki, amelyiket lemostak a gyárban... Ebben a rendőrség is

¹⁶ Vö. Szirmai (1999), különösen 50–53. és 90–99. o.

partner volt, úgyhogy mindig egy rendőr állt mellettünk, hogy ha a sofőr épp a keréklazító kulccsal akar minket elkergetni az útból, akkor azt mondja, hogy »Állj! Tessék visszamenni!«”, emlékezett vissza az önkormányzati környezetvédelmi bizottság elnöke. A nagyvállalatok egyértelműen érzékelték, mennyire nem bízik bennük sem a lakosság, sem a hatóságok, sem pedig a környezetvédők. „*Különösen a környezetvédelem vonalán, igen nagy volt a bizalmatlanság a lakosság részéről*”, vallotta az egyik vegyipari cég környezetvédelmi vezetője.

A rendszerváltozás első éveiben komoly gazdasági problémákkal kellett szembenézniük a nagyvállalatoknak. Az egyik vegyipari cég minőségügyi referense a helyzetet egyenesen „*csőd közeli helyzetként*”, „*gödörként*” írta le. „*Valamikor a kilencvenes évek legelején eléggé padlón volt a cég, és akkor helyre kellett rántani gazdaságilag, hírnév – akármilyen szempontból. Ki kellett lábálnunk abból a gazdasági helyzetből.*” Hasonlóan nyilatkozik az egyik vegyipari cég elnök-vezérigazgatója: „*... nagyon eladósodott cég volt, nehéz pénzügyi helyzettel... A cég demoralizált volt. A szocializmus utolsó két évében már érezték, hogy megváltozik a rendszer, és sok vezető már inkább széjjelhúzta a céget*”.

Sok esetben a civil környezetvédő szervezetek rendszerváltozás után megerősödött és politikailag legitimé vált „hangja” járult hozzá az események fölgyorsulásához. A sajtószabadsággal ugyanis megteremtődtek a feltételek, hogy civilek is föllépjenek a környezetszennyező vállalati tevékenységek ellen. „*1990-ben kirobbant a ... botrány, és ez volt mindennek az alapja, amikor elkezdődött az egész dolog. Végül is a rendszerváltás hozta magával azt, hogy a környezetvédelem is egyre inkább előtérbe került*”, mondja az egyik vegyipari cég környezetvédelmi munkatársa.

A rendszerváltozás tehát átrendezte a gazdasági szereplők és a civil lakosság közötti erőviszonyokat, korlátozva az előbbieket korábban korlátlan hatalmát az utóbbiakkal szemben, intézményesítve és védve azokat a negatív szabadságjogokat, amelyek minden érdekérvényesítésnek az alapját képezik.¹⁷ A vállalatok szemszögéből ez azonban mást is jelentett: legitimációjuk megkérdőjelezését. De a bizalmatlanság légkörében, hiteltelenül egyetlen nagyvállalat sem létezhet vagy prosperálhat. Hiába a versenyképesség, ha a

¹⁷ Az olyan negatív szabadságjogok, mint például az egyesülési, a szólás- és a sajtószabadság kedvező hatása a környezetvédelem terén is jelentősek. A szocialista rendszer idején a környezeti érdekek képviselője, megszólaltatása döntő többségében szakértők (például orvosok, ökológusok) szűk körének ügye maradt (lásd Szirmai [1999]). A civil kezdeményezések szabadabb válásával a rendszerváltozás után a helyi érdekek önszerveződés útján formát ölthettek és politikai tényezőkként jelenhettek meg a társadalmi konfliktusok, viták színpadán. Ezzel pedig már a nagyvállalatoknak és a helyi, illetve országos politika szereplőinek is számot kellett vetniük. Kiválóan mutatja be a civil részvétel szerepét a hazai környezetvédelem egy-egy közismert ügyében Vári és Caddy (1999).

vállalat alaptevékenységét, fő termékét vagy létét kérdőjelezi meg, ráadásul jelentős és befolyásos érintett csoportok.¹⁸ Nem véletlen tehát, hogy a vállalati zöldülés tanulmányozott történeteiben maguk a vállalati főszereplők is a hitelesség visszaszerzésének szükségességéről beszéltek.

„Igenis, ezek [a technológiai rekonstrukciók] nem fölösleges fejlesztések, ezeket nagyon komolyan és hatékonyan végre kell hajtani azért, hogy a környezet elfogadja a tevékenységünket”, mondta a cementgyár elnök-vezérigazgatója. *„És úgy fogadja el egyre jobban, hogy mi tényleg meg akarjuk változtatni. Ez elemi érdekünk nekünk is... Ez a nagy lépcsők és a kis lépcsők összerakásának elvén működik. Először a nagy dolgokat rendbe kell tenni, hogy utána lehessen a kicsikkel foglalkozni. (...) Tehát az alapvető technológiai megújulások... nélkül hiába beszél a cementgyár környezetvédelemről, ...amíg a kéményen por jön ki, amíg a tárolók nyitottak és mindenütt porolnak... Ez volt az első lépcső. (...) A második... az egésznek az emberi motivációs körével, a kommunikációs körével függött össze... Nem engedheti meg egy cementgyár magának, hogy ha valaki bejön az útról, akkor ne zöldet lásson... Ilyen apróságok, hogy ...az épületek állagának megóvása, az irodáknak a kulturáltabb megjelenítése, a dolgozók szociális részeinek kulturáltabb és környezetbarátabb működtetése, tehát ezek részei ennek [a belső zöldülésnek]. Ha ez nincs így összerakva, akkor ez nem hiteles, és e nélkül az összes többi gazdasági célt is sokkal nehezebb eladni. (...) Hitelesebbek leszünk a környezetünkben, hitelesebbek leszünk a partnereknél, és azt tükrözzük a vevőinknek, hogy az általunk gyártott termékek megbízhatóan használhatók...”* (kiemelés P. Gy.)

A szakirodalomból ismert integrált stratégiának nem is várhatnánk pontosabb megfogalmazását.¹⁹ A vállalati tevékenység minden aspektusának zöldülnie kell ahhoz, hogy a vállalat hiteles legyen a belső és a külső érintettek szemében egyaránt. Nem elég publikálni a vállalati környezetpolitikát,²⁰ nem elég környezetkímélővé tenni egyes termékeket vagy a működés egyes részleteit, az egész vállalatot kell stratégiailag úgy pozicionálni, mint

¹⁸ A menedzsment szakirodalomban érintettnek (stakeholder) számít minden személy vagy csoport, akire vagy amelyre a vállalati tevékenység szándékos vagy nem szándékos hatást gyakorol, ha a személy vagy a csoport befolyásolni tudja a vállalatot céljának/küldetésének elérésében (lásd Radácsi [1997]).

¹⁹ Az integrált stratégia a vállalat piaci, azaz versenysztratégiájának, és úgynevezett nem piaci stratégiájának összehangolására, szinergiájára utal. A piaci stratégia lényege a versenyképesség növelése, a nem piaci stratégiáé a bizalom, a társadalmi legitimitáció elnyerése és fenntartása. A téma alapcikke Baron (1995), a vállalati környezeti menedzsment összefüggésében lásd Schot (1992) és Maxwell et al. (1997).

²⁰ Sőt, cégünk esetéből úgy látszik, ez nem is feltétlenül szükséges – a cementgyárnak nincsen környezetpolitikája.

környezetkímélőt.²¹ Ilyen szempontból a vállalati zöldülés története a társadalmi (helyi) legitimáció visszaszerzésének története. A vállalatoknak ki kellett dolgozniuk és tudatosan követniük kellett „nem piaci” stratégiájukat,²² kezdve az alapvető technológiai rekonstrukciók végrehajtásával, majd a kommunikáció előtérbe állításával.

PRIVATIZÁCIÓ – A magánosítás új, külföldi (jellemzően nyugati) tulajdonos megjelenését jelentette a hazai nagyvállalatok számára. Az új tulajdonos új erőforrásokat, azaz tőkeerőt és/vagy szemléletet hozott, sok nagyvállalat számára egyenesen a túlélés egyetlen útját jelentette. A zöldülés pénzügyi feltételeinek megteremtésében a tőkeerős tulajdonos mindenhol fontos szerepet játszott. A zöldülés finanszírozásának foka ugyan eltérő, de minden esetben legalább addig terjedt, hogy az új tulajdonos „kipucolva” akarta átvenni a céget, ily módon csökkentve a korábbi környezetszennyezésből eredő pénzügyi kockázatot.²³ *„Ha a környezetvédelmi dolgainkra nem fordítunk ilyen kiemelt figyelmet, akkor a cég sokkal, de sokkal nehezebben tudott volna a tőzsdére kerülni. Mert ez egy olyan alapvető szempont volt, hogy egy vegyipari cégnél a környezetvédelmi állapotot teljesen átláthatóvá kellett tenni...”*, mondta az egyik vegyipari cég üzletág igazgatója.

Az interjúkból úgy tetszik, jelentős különbséget eredményezhet a vállalatok között, hogy tulajdonosuk szakmai vagy pénzügyi befektető-e. A pénzügyi befektetőket – a környezeti teljesítmény vonatkozásában – legfőképp a kockázatkerülés motiválja, s bár közvetlenül nem akadályozzák a zöldülést, nem is kényszerítik azt ki. A szakmai befektetők szemléletet hoznak magukkal, mely segíti a környezetvédő erőfeszítéseket. Ők emelik ki a helyi közösséghez fűződő jó kapcsolat szükségességét, s helyezik a hangsúlyt a zöl-

²¹ Itt ismét arról van szó, hogy – a hagyományos vállalati versenyképesség irodalmában állítottakkal szemben (lásd Porter [1993]) – egy vállalat hitelességének kialakulásában nemcsak az előnyös piaci pozíció számít (például egy környezetbarát termék kifejlesztése esetében), hanem fontos az is, hogy a vállalat nem piaci pozíciója összhangban legyen termékeivel. Ilyen esetekben a cég működésének minden vonatkozásában, nem pedig egy-egy termék erejéig törekszik a zöldülésre. Ennek összefüggéseiről Reinhardt (1998) közöl meggyőző példákat, amelyek a vállalati környezeti stratégiák sikerét és sikertelenségét is bemutatják.

²² A tudatosság alátámasztásául álljon itt egy rövid idézet az elnök-vezérigazgatótól. Az idézetből kiviláglik, hogy az igazgató tisztában van a cementgyár tevékenységének sajátos környezeti kockázatával (amit Kerekes–Kindler [1995] az exogén kockázat társadalmi elemének nevez): *„Ha egy gyár a város határában működik, [nem pedig távol tőle], akkor az egy más feltétel, más a környezeti tényező, számba kell venni a lakosság érzékenységét”.*

²³ A privatizáció általában kedvező környezetvédelmi változásokat hozott – mint a vizsgált cégek esetében is –, ám ez nem a magyar privatizációs stratégia és intézményrendszer érdeme volt, s nem azok szándékai szerint alakult. Lásd erről Csanádi és Pácz (1998) és Csanádi (é. n.).

dülésre, a környezeti teljesítmény javítására.²⁴ „*A tulajdonosok eleve magukkal hozták azt a szemléletet..., amely európai... Ők olyan igényekkel léptek föl velünk szemben, ... és azt a szintet itt is megkövetelik, amelyet ők otthon természetesnek vesznek*”, mondta a cementgyár munkavédelmi vezetője. A megtermelt nyereség visszaforgatásával pedig meg is teremtette ehhez az anyagi feltételeket, ismerte el a magyar elnök-vezérigazgató.

Az új tulajdonos egyszerre volt óvatos és elszánt: mielőtt megvette a gyárat, „kiutaztatott” egy önkormányzati képviselőkből és civil (köztük környezetvédő) szervezetek tagjaiból álló csoportot egyik anyaországbeli gyárába. A látottakra a zöld akciókban részt vevő egyik szereplő így emlékezik, aki ma az önkormányzati környezetvédelmi bizottság elnöke: „*Az eleve borítékolva volt, hogy nem szakadt, ócska gyárat fognak megmutatni, de bevallom férfiasan, hogy leesett az állunk... Láttuk az ottani cementes autókat, amelyek feketére voltak lakkozva azért, hogy a kosz jobban látsszon rajtuk, és ezek a cementes autók gyönyörű tisztán hordták a cementet... Megmutatták azt, hogy hogyan próbálnak egy tájsebet rehabilitálni... A tulajdonos biztosított minket arról, hogy »Kérem, én szeretnék befektetni ott, én hosszú időre gondolkodom, ez a hosszú idő legalább 150 év. Nemcsak saját magamnak, hanem a dédunokáimnak is szeretnék ebből megélhetést biztosítani, és mihelyst az ottani vállalkozásomból látszik, hogy jövedelmezővé fordul, akkor be fogok fektetni nemcsak a gyárba, hanem a városba is.«.*”

A cselekvő/egyen szerepe a vállalati zöldülésben

LEADERSHIP²⁵ – A zöldülés folyamatában a *leader* szerepe elsősorban akkor meghatározó, ha a folyamat valamiféle szakítást, diszkontinuus változást jelent a múlthoz képest.²⁶ Nem szükségszerű, hogy a zöldülés fentről, a

²⁴ A pénzügyi és szakmai befektetők fenti szembeállítását azonban egyéb körülmények is erősen befolyásolják. Például egy *leader* és egy bajnok (lásd a főszevegben a következő alpontot) megléte a szervezetben sokkal nagyobb arányú zöldülést indíthat el pénzügyi befektető tulajdonlása mellett is, mint mondjuk egy szakmai befektető által megvásárolt vállalatban, ahol azonban hiányoznak a zöld változtatás eme bajnokai. Ehelyütt annyit még feltétlenül meg kell jegyezni, hogy több szakmai befektető piacszerzési céllal vásárol(t) föl régiókban vállalatokat, amelyeket azután leépít(ett) és bezár(t).

²⁵ Sajnos ennek az angol kifejezésnek nincs jó megfelelője a magyar szakirodalomban. A szó karizmatikus vezetést (a *leader* karizmatikus vezetőt) jelöl. Vezetőnek azért nem fordítható, mert akkor összekeverhető a menedzserrel, és elvész a kettőjük közti lényegi különbség. A *leader* pozícióját tekintve mindig menedzser (vezető beosztású), de a menedzser csak akkor válik *leaderré*, ha személyiségjegyei és a kontextus erre alkalmasak teszik. A témáról remek szakirodalmi áttekintést nyújt Bakacsi (1996).

²⁶ Egyetlen vizsgált vállalat, az egyik vegyipari cég jelentett kivételt abban a tekintetben, hogy a zöldülés nem kapcsolódott döntően sem a rendszerváltozáshoz, sem a privatizációhoz. A vállalat mindig is a szektor kiválóságának tekintette magát, és mindenben igyekezett az élen járni, így zöldülésének története is e kiválóságtudat *folyamatosságába*

leadertől induljon, de az elengedhetetlen, hogy a zöldülés „bajnokát”²⁷ a felsővezetők közötti *leader* segítse. Eseteink alapján úgy látszik, a *leader* lehet sikeres „bajnok” nélkül, de – az általában a középvezetői szintről érkezett – „bajnok” sohasem sikeres a támogató, pozícióját erősítő *leader* nélkül.

A *leader* szerepét legtöbb interjúalanyunk hasonló szavakkal emelte ki: „sikeresen vette át a stafétabotot”, „dinamizmusa, céltudatos tenni akarása” erőteljes motivációt ad a munkatársaknak, terjeszti és kikényszeríti az elkötelezettséget és a szemléletváltozást, fölgyorsítja az eseményeket, továbbá kapcsolattartó szerepében elsőszámú hírvívője és képviselője a cég zöldülésének a külső érintettek felé. Ezt a szerepet azonban csak az töltheti be, akit a szervezetben elfogadnak. Mindezzel a *leader* is tisztában van: „A környezetet elhatározásokkal nem lehet irányítani, ezt motivációkkal lehet, és a motivációk sorában benne van az is, hogy a belső környezetet szebbé kell tenni, a dolgozónak a szociális körülményeitől a munkaruháig... Onnantól kezdődik, és akkor hiszi el azt, hogy a nagy célok is jó irányba haladnak”, mondja a cementgyár elnök-vezérigazgatója (kiemelés P. Gy.). Így válik lehetségessé – a cementgyár vezetője szerint – a „pozitív motiváció”, a „dolgozók megnyerése” az ügynek; és – tehetjük hozzá – elérhető és megtartható a *leader* belső, szervezeti hitelessége is. Nem elég ugyanis, ha a *leader* csak személyes példát mutat. A *leadership* feladatát „motivációs jegyek sokaságából kell fölépíteni [ahol a] leglényegesebb, [hogy] a másikat emberszámba veszem; [ha pedig] kritikát mond, [azon] érdemes elgondolkodni”, hangsúlyozta felsővezető interjúalanyunk.

A rendszerváltozás utáni években a *leaderek*nek nemcsak a külső bizalmatlansággal kellett megküzdeniük, hanem sokszor a belső bizalmatlanság légkörében kellett hozzájárniuk az újjáépítéshez. Az egyik vegyipari céghez biztosként érkezett vezető erre így emlékezik: „Leültem a mérnökökkel..., ám igazából az első félév arra ment rá, hogy [meggyőzzem őket] megmondhatják őszintén, senkinek sem esik baja. Az egész dolog azért történik, hogy az egészet megjavítsuk. Körülbelül egy évig tartott, amire az üzletágak mérnökei megnyíltak, és mindenki őszintén leírta, hogy ő mit lát rossznak, és hogy lehetne javítani az egészen.” Munkatársa a következőket mondta: „Az üzletágaknak a szakértőit, technológusait, üzemmérnökeiket, vezetőit külön-külön összehívtuk, és ... tulajdonképpen közös nyelvet kellett kialakítani... Elindult a cégben egy olyan folyamat, amit mi úgy hívtunk,

illeszkedett. Az intézményi változások ezt tovább segítették ugyan, de nem magyarázták (szemben az összes többi esettel, ahol az intézményi környezet megváltozása diszkontinuus változást jelentett a zöldülésben).

²⁷ Bajnoknak nevezzük a szervezeti változás menedzsment szakirodalomban ismert *change agent* főszereplőt, a változások kezdeményezőjét és legelkötelezettebb képviselőjét (lásd Bakacsi [1996]).

hogy igazmondás. *A valóságot tehát fel kellett tárni őszintén, mert meg kell oldanunk, ha van probléma; tehát nem elhallgatni...*" (kiemelés P. Gy.)

A *leadership* sikeressége részben azt is megmagyarázza, miért nem érezte például történetünk cementgyára a kinevezett és függetlenített környezetvédelmi vezető hiányát. *„Emiatt, hogy ennek [a környezetvédelemnek] a fontosságát igazából hangsúlyozzuk, ezek [a környezetvédelmi feladatok és jogkörök] egyrészt projektekre leosztottak voltak az elmúlt időszakban, másrészt kommunikációra leosztottak. Tehát ennek egy mátrixos felelősségi rendszere²⁸ jobban működik egy cementgyárban. A fő felelős ezért egyértelműen ... a menedzsment, aki ezt leköszvetíti. De ezen belül mindig megtalálhatók, hogy most a környezetvédelemért, ha az szabályozási kérdés, akkor ki felel; hogy ha az kommunikációs kérdés, akkor ki felel?“,* mondta az elnök-vezérigazgató.

Egy másik vállalatnál szinte mindent fölforgató szerepben tűnik föl a zöldülés bajnoka, aki egy személyben (beosztásánál fogva) *leader is*. *„És akkor [a privatizációnál] jött egy cég, amelyik alapvetően egy zöld cég. Ezt én állítom! Ez nem egy kifelé mutatott reklám, hanem akármilyen ... céghez tartozó telephelyre elmehet, akármilyen ... cég tevékenységet vizsgálna, erről a cégről kiderül, hogy ez egy zöld cég mindenhol a világon. És ezen belül is jött ide egy olyan úr, aki egy zöld ember, ... aki egy csomó dolgot, amit látott a világban, két perc alatt meg akart valósítani, és általában az volt a probléma, hogy nem tud olyan gyorsan előrehaladni a dolgokban, ahogy ő szeretett volna. Tehát megvoltak a törvényi feltételei Magyarországon, vagy legalábbis a külső igény erre vonatkozóan, és jött egy belső ember, aki fantasztikus léptekkel bontotta le itt a szennyezett épületeket és a különböző veszélyeshulladék-elszállításokra egyhetes meg tíznapos terminusokat adott, ... hogy ezek eltűnhessenek innét, a legszabályosabban, a leginkább dokumentáltan... Ő hiteles ember volt. Persze ezt nem is lehetett volna előadni egyébként. A nem hiteles ember után nem mennek... Tartok is attól, hogy ő elment, nyilvánvalóan lesz visszaesés, mert egy ilyen gőz azért hiányzik a társaságból; ez világos“,* mondta az egyik elektronikai cég műszaki igazgatója.

A visszaesés veszélye nagyon is valós. Vizsgált élelmiszeripari vállalatunk esetében a zöldülés bajnoka, egy laborvezető, a *leader* jelenlétében teljesedhetett ki. Áldozatos és sikeres munkájának eredményeként az egyik

²⁸ Vagyis a környezetvédelem feladatait nem a gyakoribb funkcionális logika szerint jölkötték ki a cégnél (tehát egy környezetvédelmi osztály kialakításával, amelyik az összes környezetvédelemhez kapcsolódó teendőért felelős és vonatkozásukban hatáskörrel bír), hanem a feladatok jellegétől függően osztották szét a különböző szervezeti egységek között. Például a környezetvédelmi kommunikációs feladatokat a PR-hoz delegálva, a termeléssel kapcsolatos környezetvédelmi teendők egy részét a munkavédelemhez, másik részét a gyárvezetéshez rendelve.

legutolsóként privatizált és „*elképesztően lepusztult*” állapotban lévő gyártelepen fokozatosan mindent rendbe tettek, felújítottak és megszüpítették – természetesen az új külföldi tulajdonos pénzén, amit a *leader* környezetvédelmi célra is mozgósítani tudott. Végül a gyár építészeti díjat nyert, és ma sétákat szerveznek megtekintésére. A környezetvédelem ugyancsak biztatóan intézményesült a szervezeti hierarchiában: a laborvezetőből környezetvédelmi vezető lett, közvetlenül a termelési igazgatónak alárendelve, osztályát pedig korszerű laborokkal egészítették ki. A *leader* távozása után azonban gyökeresen megváltozott a helyzet. Az új vezetésből hiányzott a *leadership*, s ezt a mégoly kiváló menedzsmenttudás sem ellensúlyozhatta. (A *leadert* nem helyettesíthetik *menedzserek*). A környezetvédelem ügye a piaci és a hatósági igényekhez képest „előreszaladt”, komoly költségtétel lett az egyre élesebbé váló piaci verseny körülményei között. Ma lehangoló a helyzet: a bajnok egyszerű beosztott lett a minőségügyi osztályon, laborjait és osztályát megszüntették, munkatársait szinte kivétel nélkül elbocsátották. A további zöldülés nemcsak a volt környezetvédelmi vezető személyes szempontjából lett kilátástalan, hanem a főlhalmozott környezetvédelmi tudás és képességek is visszavonhatatlanul megsérültek.

Ha hiányzik a *leader* a zöldülés folyamatából, a zöldülés bajnokának és segítőinek (akik jellemzően a szervezeti hierarchia alacsonyabb fokán állnak, mint a *leader*) komoly, a legtöbb esetben legyőzhetetlen akadályokkal kell megküzdeniük. „*Egy irodai szelektív hulladékgyűjtést... próbáltam [kezdeményezni] három-négy évvel ezelőtt, de nem sikerült*”, mondta a csomagolóipari cég környezetvédelmi vezetője. „*Az akkori gyárigazgató ellenállt a dolognak úgy, hogy technikai problémákat keresett, hogy mondjuk, amikor bebáráltuk a papírt, akkor még tárolni kellett legalább egy hónapig..., amíg összejött annyi papírbála, hogy érdemes lett volna elvinnünk. Ő azt mondta, hogy ez nem jó. Amikor meg báláztunk szennyezett dobozokat, amit mi fogyasztunk itt bent üdítőket, akkor [azt mondta], hogy koszos lett a bálázó, és az nem higiénikus.*” E cég minőségbiztosítási vezetője szerint „*ez egy nehéz dolog, mert ... megmaradt nekünk a feladat [tudniillik a KIR bevezetése], és utána nem igazán érezte az ember a támogatást. (...) Nem hátráltatták, de nem is segítették [a felsővezetők]. (...) Akarták, hogy legyen..., de a szívüket nem tudták mellé tenni, és ezt egy beosztott megérzi. Tehát én, a beosztott, amikor tudom, hogy a főnököm nem tette oda a szívét, én már nagyon nehezen teszem oda a magamét. Ez már hátráltat engem.*”

A KÖRNYEZETVÉDELMI VEZETŐ MINT AGITÁTOR ÉS KÖZVETÍTŐ – A környezetvédelmi vezető egyik vizsgált nagyvállalatnál sem tartozik a legfelső vezetéshez, legfeljebb közvetlenül az alá. Ebből adódóan egyfajta „*ütköző zónában*” dolgoznak; a környezetvédelmi szempontokat, szakmai érveket közvetítik fölfelé és lefelé egyaránt. „A környezetvédelem egy medi-

átor, közvetíti azokat a feladatokat, amelyeket az üzletágaknál meg kell oldani műszakilag és egyéb szempontból is. Természetesen vannak olyan feladataink is, amiket nekünk kell végrehajtani cég szinten, és nagyon komoly koordinációs feladataink is vannak. De talán ennél a kettőnél kicsit nagyobb súllyal esik latba a mediátor szerep. Ehhez nagyon jó emberi kvalitásokra, meggyőzőképességre és kommunikatív készségre van szükség. A felső vezetést is meg kell győzni arról, hogy ez fontos, mert ez bizony nagyon sok pénz, és akkor utána még meg kell győzni azokat, akik meg fogják csinálni. Más közösségekben sem örülnek annak, hogy valaki munkát ad a másoknak, nem? Szándék is kell hozzá, hogy én ezt meg akarom csinálni, de meg is kell győzni, hogy erre a megoldásra szükség van”, mondta az egyik vegyipari cég környezetvédelmi vezetője (kiemelés P. Gy.). Az egyik elektronikai cég környezetvédelmi vezetője pedig így nyilatkozott: „rettenetesen finom kis stratégiákat kell kidolgoznom..., hogy mikor, mit, hogyan, kinek, miért szólítok meg... Itt néha hibákat is követek el”.

A környezetvédelmi munkatársak egyszerre sajátos stratégiákat alkalmazó agitátorok (meggyőzők) és segítők, akiknek kiváló kommunikációs készséggel kell rendelkezniük ahhoz, hogy a környezetvédelmet „eladják”, vagyis legyőzzék a szervezet különböző részeinek – jellemző módon például a rövidtávú költségcsökkentési és nyereségtermelési nyomás alatt álló üzleti vezetőknek – az ellenállását. A szervezet különböző hierarchikus szintjeinek környezeti tudatosságáról így nyilatkozott az egyik vegyipari cég környezetvédelmi vezetője: „Érdekes a megoszlás a tudatosság vonatkozásában... A felső vezetés teljesen elfogadja ezeket a követelményeket; azt lehet mondani, hogy környezettudatos magatartást folytat. A tevékenységek alsó szintjével foglalkozók[nál], beleértve azokat is, akik a környezetvédelmi feladatokat ellenőrzik... a különböző gyártási területeken vagy üzemegekknél..., óriási mértékben javult a környezeti tudatosság. Érdekes módon a középvezetésnek az a része, amely az egyes gyárok irányításával foglalkozik, tehát a legfelsőbb vezetés alatt lévő szint..., főosztályvezetők, gyárvezetők, akiknek végre kell hajtani a vállalat üzleti tervében meghatározott feladatokat..., sokszor hajlamosak arra, hogy költségmegtakarítás vagy rövidtávú profitérdek miatt néha esetleg elhanyagoljanak – vagy legalábbis megpróbáljanak kevésbé megfelelő szinten értékelni – egy-egy környezetvédelmi problémát. De ezt mindig ellensúlyozni tudjuk, mert azért vagyunk, hogy ezeket megbeszéljük. Az ő esetükben is természetesen ez a változás [tudniillik a környezettudatosabbá válás] érzékelhető.”

A környezetvédelmi felelős a „szervezet határán” áll abban az értelemben is, hogy neki kell a kapcsolatot tartania a hatóságokkal, a helyi lakossággal, a környezetvédő szervezetekkel. A környezetvédelmi felelősök „ütköző zónában” élik szakmai életüket.

A zöldülés szervezeti politikája

Miután jellemzően nem a szervezeti hierarchia „erős” pozícióiban található a környezetvédelmi vezetők, élesen vetődik föl (belső) szervezeti hatalmi helyzetük kérdése. Tanulságos „belehallgatnunk” abba a sajátos magyarázat-együttesbe, melyet az egyik vegyipari cégnél fejtenek ki arról, miért nem kapott igazgatói irányítást a környezetvédelem. A környezetvédelmi vezető szerint *„ezt menet közben nem sikerült kiharcolni. Lehet, hogy azért, mert így is kitűnően mentek a dolgok a ... cégnél”*. A marketingkommunikáció igazgatója szerint *„a környezetvédelmi vezetőnek a feladata nagyon fontos... Most hívhatnánk őt nyugodtan környezetvédelmi igazgatónak is, attól sem a hatásköre, sem a tekintélye nem növekedne”*. A stratégiai igazgató szerint pedig *„nincs rá szükség [mármint az igazgatói rangra emelésre]. Most az, hogy valakit hogy hívnak, nem mindegy?”*

Nyilvánvaló, hogy a fenti szavak nem meggyőzőek, elhallgatásról árulkodnak. Egyik igazgató beosztású interjúalanyunk annyit mégis elárult, hogy a környezetvédelem nem élvez felhőtlen támogatottságot a szervezet minden szintjén, *„akadékoskodó”* szervezeti egység hírében áll, feladatokat ró másokra és azok elvégzését ellenőrzi is. A környezetvédelmi érdekek és igények szervezeten belüli képviselője nem tartozik a népszerű feladatok közé, amit számos vállalatnál még a környezetvédelem törzskari pozíciója is tetézt, hiszen e pozíció gyengébb hatalmi befolyással jár.²⁹

A környezetvédelem hatalmi pozíciójának vagy befolyásának erősödésében főszerepet játszik a környezetközpontú irányítási rendszer (KIR), illetve kapcsolata a minőségügyi rendszerrel. A vállalati „környezetvédelmi-ek” szerint a KIR egyértelműen erősíti belső hatalmi helyzetüket: rendszert ad munkájuknak, kiépítése és karbantartása (auditálás) révén folyamatos megfelelést *„kényszerít”* valamennyi vállalati munkatársra, rutinná alakítja a környezetvédelmi feladatokat, kötelességeket. A szabványban foglalt *„folyamatos fejlődés”* elve pedig alapot ad további igények megfogalmazására, még ha lassú és fokozatos változások formájában is.

A vizsgált vállalatoknál a KIR bevezetése elősegítette a környezetvédelem szervezeten belüli súlyának növekedését. Például az egyik vegyipari cég környezetvédelmi vezetője szerint *„az összes beruházás előkészítésében részt veszünk, ami azt jelenti, hogy valamennyi beruházást vagy beruházással kapcsolatos elképzelést velünk véleményeztetni kell. Ez óriási eredmény*

²⁹ A törzskari pozíció – bár közvetlenül a felső vezetéshez rendelt – annyiban „kilóg” a szervezeti hierarchiából, hogy nincsenek alárendelt egységei. A törzskar egyfajta „tanácsadó” szerepet tölt be, feladata, hogy meggyőzze a többi szervezeti szintet az egyes környezetvédelmi feladatok végrehajtásáról – utasítást ugyanis csak a felső vezetés adhat. Ha például a törzskar a termelés szintjén akar kisebb változtatásokat elérni, akkor sok esetben az üzletág- vagy gyárigazgatók meggyőzésére és utasításaira építhet. Befolyása tehát nyilvánvalóan közvetett.

és óriási jelentőségű dolog. [Ez azóta van így, amióta] a KIR-t üzemeltetjük, előtte nem volt ennyire szisztematikus, de most már egyre szisztematikussabbá válik. És ez felülről jön". A KIR a környezeti tudatosság terjesztését is segítheti. Az egyik vegyipari cég környezetvédelmi vezetője szerint „óriási szerepe van ezek [tudniillik a technológiák] működtetése során az emberi tényezőnek, tehát a tudatosságnak. És ebben nagy segítséget nyújt a környezetirányítási rendszer, ahol nagyon-nagyon pontosan meg van mindenkinek szabva a feladata, a kötelessége. Ez előbb-utóbb automatizmussá válik, és föl se merül már a kérdés, hogy valamilyen hulladékot hova tegyennek, aminek megvan a helye. Vagy ha valamilyen üzemzavar van, akkor mit kell csinálni, hogy a környezeti hatásai vagy ne következzenek be, vagy ha bekövetkeznek, akkor minimálisak legyenek, de semmiképpen se terjedjenek túl a cég területén".

Mindez a szervezeti hatalmi pozíció és befolyásolási képesség kedvező változására utal, ám a környezetvédelem és a minőségügy kapcsolata a környezetvédelem szempontjából általában kedvezőtlen hatású. A minőségügy túlnyomórészt korábban intézményesült a szervezetben, ezért a KIR kiépítése során sokszor alárendelt helyzetbe kerül a környezetvédelem: a KIR-t gyakran a minőségi osztály vezeti be és felügyeli az integrált rendszer keretében. Mindezen folyamatok szervezeti konfliktusokkal terheseek, melyekben általában a környezetvédelem marad alul. Efféle konfliktusokról árulkodnak azok a bonyolult magyarázatok, amelyeket interjúalanyaink a minőségügy és a környezetügy viszonyának kapcsán fogalmaztak meg. „A minőségbiztosítás főosztályként működik, a környezetvédelem önálló főosztályként működik... Ezek önálló egységek. Az irányítási rendszeren belül a minőségbiztosítás és a környezetvédelem kapcsolódik. De csak a rendszeren belül, nem a szakágazaton belül... Egyébként mindketten önálló szakmai szervezetek, de mint rendszer egy egységet alkotnak, és az irányítási rendszert megpróbálják összehangolni... Nagyon vigyázni kell, hogy ezek nem összevonások..., hanem csak rendszerszinten, tehát nem szakmai szinten. Ezek nüánszok, de nagyon fontos dolgok. Önálló tevékenység, mert a minőségbiztosítás teljesen más szakmailag, mint a környezetvédelem, más szemléletmódot követel meg...”, vallja az egyik vegyipari cég környezetvédelmi vezetője. A cég minőségbiztosítási vezetője szerint „nálunk is megvoltak a szakmai problémák és nézeteltérések. Ez nemcsak a ... cégnél volt jellemző, hanem (...) minden cégnél... jelenség. (...) De ez nem azt jelenti a cégnél – és ennek kellett a felismerése nálunk is ugyanúgy, mint más társaságnál –, hogy a minőségbiztosítás veszi át a környezetvédelem pozícióit. Csak a környezetvédelmi tevékenység (...) ugyanúgy a vállalati tevékenységek láncolatába tartozik, és amíg a minőségbiztosítás a beszerzés, a kereskedelem, a gyártás folyamatait ellenőrizte, hogy úgy működik-e, ahogy azt a vállalat menedzsmentje szabályban rögzítette, most ebbe a körbe bekerül a környe-

zetvédelem és (...) Tehát csak ki van terjesztve a tevékenység ellenőrzése magára a környezetvédelmi központi funkciókra is”.

A környezetvédelem térvesztése tehát nem feltétlen oly mértékű a minőségügygel szemben, amint arra a vizsgált élelmiszeripari vállalat esetével kapcsolatban a leadershipről szóló alfejezetben utaltunk, ám kétségtelen, hogy – a mintánkban szereplő egyik vegyipari cég kivételével – mindenütt a minőségügy vezetője és csapata irányította a környezetirányítási rendszer bevezetését, és az integrált rendszer irányítása is a minőségbiztosítás vezetőjének felelősségi körébe került.³⁰ Ráadásul a környezeti erőfeszítések előtt tornyosuló további nehézségeket maguk a minőségbiztosítási szakemberek is gyakran a felső vezetés elégtelen hozzáállásával magyarázták. Ugyanis meglehetősen elterjedt az a percepció, hogy a minőségügy közvetlen profitérdek, a környezetvédelem pedig legfeljebb közvetetten az. „Ennek oka van”, mondta a minőségbiztosítási vezető a csomagolóipari cégnél, „még-hozzá az, hogy a minőségért könnyebb elkötelezettnek lenni, mert ott közvetlenebb a kapcsolat a minőség és annak hozama között... Tehát közvetlenebb a kapcsolat a minőség és a profit között. Márpedig egy cég a profitért dolgozik. A környezeti dolgok a vezetők fejében elsősorban költséget jelentenek, és profit sehol... Egyszerűen meg se fordul... a fejekben..., hogy ennek valami haszna lehet... A felső vezetés eléggé racionálisan gondolkodik, elég nehéz elkötelezettnek lennie a környezeti ügyek iránt. Sokkal nehezebb, mint a minőség iránt.”

Az egyik vegyipari cég környezetvédelmi vezetője hasonlóan vélekedett: „Amíg a minőségbiztosítási rendszernél a gyártó érdekeltsége gyakorlatilag teljesen egyértelmű és világos, a követelményrendszere is az, és azt érdeke betartani; addig az ISO 14000-es rendszer esetében ennek a motivációja nem annyira egyértelmű. Ebből csak közvetve származik előnye a gyártónak vagy az eladónak; a hátrányok pedig nagyobb súlyt képeznek, különösen akkor, ha sok intézkedést kell megtenni annak érdekében, hogy a rendszernek valóban meg is feleljen a tevékenység”. A zöldülés ilyenkor nagyon lassan halad. „Elég hosszú utat kellett bejárni ez ügyben, ... amíg azt meg tudtuk tanítani a vezetőinkkel, hogy a hulladékcsoökkentés is környezeti ügy, és ... ennek dupla haszna van... Azt hitték, hogy a környezeti rendszer csak azt jelenti, hogy mi most beruházunk hulladékmegsemmisítőbe meg... szűrőbe..., holott életünk minden darabja gyakorlatilag környezeti tevékenység. Elég nehéz volt átalakítani ezt a [felsővezetői] gondolkodást”, mondta a csomagolóipari cég minőségbiztosítási vezetője.

³⁰ Meg kell jegyeznünk, hogy az egyik vizsgált elektronikai cég esetében azért nem merült föl a konfliktus, mert a környezetvédelmi és a minőségbiztosítási vezető egy és ugyanaz a személy.

A zöldülés esztétikája

A zöldülés komoly mértékben átesztétizált fogalom, jelenség és folyamat a vállalatok számára. Gyakran éppen a múlt „piszkos”, „szennyezett”, „rendezetlen”, „lepusztult” állapotaival áll szemben. A zöldülés vizuális változásokat hoz: „zöld növényeket”, „parkosítást”, „rozsdamentességet”, „tisztaságot”, „rendel”, sőt „harmóniát” és „szépséget” is.

Ennek leglátványosabb példáját a cementgyári történet szolgáltatja. 1997-ben a cementgyár környezetszennyező múltját és a telephelyét adó város piszkos tizenkettőbeli tagságát³¹ szimbolikus aktus zárta le: lebontották a már régóta használaton kívül álló, több mint száz méter magas kéményeket. A három kémény minden interjúalanyunk szerint jelkép volt: „szeretett és gyűlölt jelkép”. Lebontásuk a múlt eltörlését jelképezte a helyiek számára: „a város fellélegzett, eltűnt az utolsó kép is”, mondta a gyár egyik helyi ös-lakos munkatársa. A kémények eltűnése a szennyezés eltűnését, a város fejlődését jelképezte. Ahogy az eseményről tudósító hírlevél fogalmaz: „A három kémény szimbóluma volt a gyárnak, a városnak – hosszú ideig ... város címerében is szerepelt, negatív élményeket is hordozott. Üzemen kívül helyezése, lebontása ugyancsak szimbolikus jelentőségű, hiszen a gyár töretlen fejlődését, a régi elavult berendezések elbontását, a fejlődés új irányát jelképezi”.

Mindez a cég PR-stratégiája alapján történt; igyekeztek „lerobbantani a gyárról a negatív asszociációkat” is. A negatív képzetértársításokat csak erősítette, hogy maga a fő termék, a cement, „szürke” és „porszerű”, ezért „nincs presztízsértéke”, könnyen „ráragad” a „piszkos” és a „semmire sem jó” asszociációja. Nem véletlen, hogy a cég megújulása után a cégismertető „színesebb”, „tisztább” és „természetesebb” lett: a követ (szürke) és a borostyánt (zöld) párosították benne. A borostyán hivatott a kő természetes anyag voltát hangsúlyozni, annak érdekében, hogy kedvező kép alakuljon ki róla az emberekben.

A cementgyár változása oly szembeszökő, hogy interjúalanyaink nem fukarkodtak az ezt leíró képekkel és jelzőkkel. Óriási a különbség múlt és jelen között. Míg korábban a „látványos porkibocsátás” miatt a tetőcserepek „nem pirosak, hanem szürke színűek” voltak, a „szürke por ott volt az ablakpárkányon és a kocsikon”, vagy ahogy az üdülőtelkeken „az ember végigment a fűvön, akkor tiszta cementes lett”, valamint a bánya meddői miatt szembetűnő volt a „megbomlott hegy romboló látványa”, illetve a hegyen ejtett „szépségfolt”. Ezzel szemben ma a természet „zöldje”, „szépsége” és „harmóniája” uralkodik: „az udvaron, ahol eddig cementpor volt, most zöld fű nő... Virágos gyár lett”, mondta az egyik gyári munkás. A gyár

³¹ A tizenkét legszennyezettebb várost emlegették így hazánkban.

és a város a szó szoros értelmében kiemelkedett a „szürkeségből”.³² A gyár a volt vezérigazgató szerint „ugyanolyan korszerűen néz ki már esztétikailag is, még néhány apró dolgot kivéve, mint akármelyik nyugat-európai korszerű gyár”.

Legitimációs diskurzusok a vállalati zöldülésben

EURÓPAIVÁ VÁLÁS – A szélesebb társadalmi-politikai közeg európai uniós diskurzusa a zöldülés történeteiben is föltűnik, és fontos viszonyítási alap, illetve a legitimáció forrása. Sok vállalatnál a zöldülést egyfajta „civilizációs folyamatnak” tekintik, mellyel a „*fejlett és korszerű Nyugathoz csatlakozunk*”. Az Európai Unió és a többi fejlett nyugati ország adja a követendő mintát technológiai és kulturális téren egyaránt. A zöldülés ebben az értelemben egyrészt a korszerű, „*eleve környezetkímélő*” technológiák átvetelét, másrészt egy kultúra elsajátításának folyamatát jelenti. „*Azt hiszem, mindenhol ez a fejlődési ütem átvonult*”, hallottuk a cementgyár PR-referensétől. „*Mint ahogy életünk minősége is sok területen megváltozott..., ezen a területen is legalább olyan színvonalban változott maga a gyár és a környezete... Ez az európaivá válás. Mint ahogy az élet minden területén azokat a normákat próbáljuk magunk számára és a környezetünk számára is előírni, amelyek egy civilizáltabb életvitelhez szükségesek és fontosak.*” (kiemelések P. Gy.) Az egyik vegyipari cég stratégiai igazgatója pedig így nyilatkozott: „*Ezek a technológiák mind olyan cégektől származnak, amelyek az egész környezetvédelmi mozgalomnak vagy tevékenységnek a zászlóshajói. (...) Ezek tehát olyan kipróbált, nyugat-európai, fejlett országokból származó technológiák, amely országok sokkal előbb járnak környezetvédelmi szabályozásuk és környezetvédelmi, társadalmi normáik terén. Azt gondolom tehát, eleve képtelenség, hogy a ... céghez egy olyan technológia bejőjön, amely nem felel meg a ... cég által megszabott előírásoknak*” (kiemelés P. Gy.).

E zöldülő cégek úgy érzik, nemcsak megfelelnek a hazai előírásoknak, hanem túl is teljesítik azokat, még a főbb referenciapontokhoz képest is megfelelő a környezeti teljesítményük. „*Az Európai Unió jelenlegi követelményeit most is ki tudjuk elégíteni, ... mintha benn lennénk az Európai Unióban. (...) A ... cég akár holnap csatlakozhatna az Európai Unióhoz*”, mondja az egyik vegyipari cég környezetvédelmi vezetője. A környezetvédelmi szabályozás vonatkozásában ugyancsak hivatkozási alap az Európai Unió „*ésszerű*” gyakorlata. Az egyik vegyipari cég üzletág igazgatója szerint „*erre a nyugat-európaiak... a legjobb példa...*, [mert] *ésszerű és gazdaságilag végrehajtható feladatokat kell vállalni, illetve előírni. Nem lehet*

³² Úgy is mondhatnánk, hogy a város a „*piszkos tizenkettőből*” a „*virágos tizenkettőbe*” lépett át.

aránytalanul nagy terheket, mondjuk, egy ... cégre róni, [ha] azt akarjuk, hogy egyik évről a másikra oldjon meg egy feladatot, mert azáltal elveszti a versenyképességét más cégekkel szemben... Ha elveszti, akkor tönkremegy...”

MODERN = KÖRNYEZETKÍMÉLŐ – Valamennyi esetünkben látványosan megfogalmazódott a modern (korszerű) azonosítása a környezetvédelemmel. Legyen az technológia vagy kultúra, ami mai, új, korszerű, az „eleve”, „szükségképpen” környezetkímélőbb is. A modern technológia ma már tiszta vagy tisztább; a modern ember (szervezeti ember³³) „tudatos”, „fegyelméleti”, „odafigyel” környezetének tisztaságára, rendjére. Korszerű technológiát korszerű emberekkel lehet csak működtetni, így járható a zöldülés útja.

A technológiák tekintetében számos interjúalanyunk evidenciaként fogalmazta meg, hogy vállalata a jelenleg elérhető legjobb technológiákat alkalmazza. Az egyik vegyipari cég marketingkommunikáció igazgatója szerint „a ... cég a legkorszerűbb nyugat-európai és japán technológiákkal dolgozik. Mindig is ilyen technológiákat használt a ... cég; a megalakulásától kezdve mindig csúcstechnológiát képviselő gyár volt... Ezek a rendkívül korszerű és nagy fejlettségű technológiák eleve úgy készülnek, hogy minél kisebb terhelést jelentsenek a környezetre... Azok a technológiák, amelyeket mi használunk, eleve környezetkímélőre készülnek”.

„A vállalatnál telepített technológiák”, mondja a vegyipari cég környezetvédelmi vezetője, „...mind nyugati, korszerű technológiák, amelyekről elmondható az európai uniós követelményrendszernek való megfelelés, [illetve] hogy a lehető legjobb technológiáknak minősülnek. Ez egyben meg is könnyíti a környezeti hatásoknak a kezelését, mert a korszerű technológiák... nemcsak a működésüket, a teljesítményüket, a termékminőséget, hanem a környezeti hatásokat tekintve is a legkevesebb problémával [járnak], viszonylag csekélyek a környezeti hatások. Azt nem mondom, hogy nincsenek, mert olyan technológia nincs..., de a tiszta technológiák közé tartoznak.” Ugyanez a felfogás uralkodik a termékek vonatkozásában is. „A legtöbb modern műanyag, hogyha megfelelő módon be van gyűjtve a hulladék, akkor [egyrészt] elégethető, és semmiféle káros anyag nem jön ki belőle – ezek modern műanyagtermékek... másrészt pedig újra feldolgozhatóak”, állítja a vegyipari cég stratégiai igazgatója.

PIACI ALAPÚ KÖRNYEZETVÉDELEM – A piac, az állam és a civil szféra együtt képviselik a modern társadalomszervezet uralkodó logikáit: az árucserre, a bürokrácia és a civil önszerveződés logikáját. E három intézményi

³³ A fogalom arra utal, hogy modernnek nevezett korunkban tevékenységeink döntő részét szervezetek keretei között végezzük, miáltal kialakul egy sajátos „emberfajta”, a szervezeti ember.

logika társadalom- és gazdaságszervező szerepét általánosságban, valamint ezek jelentőségét a zöldülésben többnyire konkrétan megemlítették és/vagy elismerték vállalati interjúalanyaink. Mégis fontosak azok a hangsúlyok, amelyeket ezek jelentőségének taglalásakor fedezhettünk fel. Az interjúkban a piac „szükségszerűen” domináns keretként, megkérdőjelezhetetlen logikaként tűnt föl, környezetvédelem pedig csak a gazdasági feltételek megteremtése, gazdasági fejlettség mellett képzelhető el. A piac „törvényszerűségei” – megfelelő állami szabályozás mellett, amely alapvetően az externáliák internalizálására³⁴ irányul – az öko-hatékonyság és a „fenntartható növekedés” szolgálatába állíthatók ugyan, de a „piac törvényeivel” szemben nem haladhat a vállalati zöldülés. Mivel pedig a piac törvényei „szükségszerűek”, ezen kívül el sem képzelhető a zöldülés.

Egyik csomagolóipari interjúalanyunk szerint már maga a gazdasági (értsd: piaci) érdek létrehozza az „optimális csomagolási megoldást”, hiszen „a [piac]gazdaság öntörvényei... kizárják előbb-utóbb a rossz megoldásokat, azzal együtt, hogy ilyenek vannak [mármint túlcsomogolás]”. A hulladékká válás fázisában az alapvető kérdés ebben a megközelítésben az, hogy „milyen ráfordításokkal vezethető vissza a termékkörforgásba az adott anyag... Ha ezeket érvényesítjük a termékek áraiban, akkor tulajdonképpen ez önműködő módon hat abba az irányba, hogy az ár- és költségviszonyok döntsenek arról, melyik megoldást alkalmazzák”, mondja az iparági szövetség szakértője. Vagyis internalizálni kell az externális (jelen esetben környezetvédelmi) költségeket a termékekárakban, hogy a rendszer magától létrehozza a „körforgásos gazdaságot”.³⁵ Ugyanakkor – eme interjúalanyunk szerint – a „piac törvényszerűségeivel” nem lehet szembenemenni, azokat csak „korrigálni” lehet. Ha beavatkozunk a törvényszerűségekbé, kevésbé leszünk hatékonyak, s az efféle kísérleteket egyenesen „eltiporja a piacgazdaság törvényszerűsége”. Ráadásul ezek a törvényszerűségek nem tisztelik az országhatárokat sem, ugyanis „egy olyan nemzetközi munkamegosztásban vagyunk, hogy számtalan környezetvédelmi lépést nem lehet meghozni nemzeti keretek között, mert a negatív hatások nagyobbak, mint a pozitívak... [Ézért] mi [az iparági szövetség] nem hiszünk az olyan megoldásokban, amelyek Magyarországra fókuszálnak, [hiszen] ez versenyképességi kérdés is”. Ebből a logikából az következik – mivel jelenleg Magyaror-

³⁴ Az externália külső gazdasági, azaz piacon kívüli hatást jelent (az úgynevezett piaci kudarcok egyik fajtája ez); az internalizálás pedig arra vonatkozik, hogy a külső gazdasági hatást (például a környezetszennyezést) a piaci működés tárgyává kell tenni (például adó kivetésével), hogy a piaci szereplők azt gazdasági döntéseikben figyelembe vegyék, s így a szennyezés gazdaságilag optimális szintje alakuljon ki.

³⁵ A körforgásos gazdaság azt jelentené, hogy az anyagok teljes mértékben (nyilván figyelembe véve a termodinamikai korlátokat) újrahasznosulnak; az anyagforgalom a gazdaságban zárt ciklust alkot.

szágon az európai átlagnak a fele az egy főre jutó csomagolóanyag-felhasználás –, hogy a csomagolóanyag-felhasználás csökkentése (azaz a fogyasztás csökkentése) hazánkban „nem értelmes célkitűzés... Ez szükségszerűen növekedni fog... , ha Magyarország felzárkózik az Európai Unió átlagos gazdasági fejlettségéhez”, hangsúlyozta az iparági szövetség szakértője. Emiatt – úgy látszik – az egyetlen „értelmes célkitűzés a fajlagos mértékek csökkentése”, azaz az öko-hatékonyság.

A piaci alapú környezetvédelem pontosabb megfogalmazását nem is kaphattuk volna. Kiindulópontja a „fejlettség” sajátos definíciója s az ehhez vezető út „szükségszerűsége”. A nagybetűs Nyugat, az Európai Unió szimbolizálják a fejlettséget. A piacgazdaság jelenlegi formája, működése „törvényszerű”, ezt környezetvédelmi szempontból hatékonyabbá kell tenni az árak korrigálásával, vagyis „öko-hatékony” árrendszert kell kialakítani. Így valósulhat meg a „fenntartható növekedés”. A növekedés, azaz az abszolút mértékek, a termelés és a fogyasztás csökkentése szóba se jöhet, hiszen a verseny, a piac törvényei ellene hatnak. Növekedni kell, mert ez jelenti a túlélést, a fejlődést: növekedni jó, mindenféle határ vagy korlát nélkül. Az állam beavatkozása csak a „korrekció” erejéig fogadható el (a piac kudarcainak kiigazítása végett). Ennek mértéke természetesen politikai vita tárgya, lobbizni kell, „mert ez a társadalom szempontjából nagyon fontos”.

A piaci környezetvédelemnek ezt a logikáját tükrözi és erősíti a fenntartható fejlődés vállalati értelmezése, amelynek legszókimondóbb példáit az egyik vegyipari cégnél készített interjúk szolgáltatták. A cég környezetvédelmi vezetője szerint „amikor fenntartható fejlődésről beszélünk, akkor... nemcsak a környezetnek a minőségét kell fenntartani, hanem a gazdaság fejlődését is... De semmiképpen nem jelentheti azt, hogy a környezetvédelmi érdekek – akármennyire fontosak is... – negatívan befolyásolhatják a gazdasági fejlődés lehetőségeit. A gazdasági fejlődés és a gazdaság által biztosított fedezet nélkül nem is lehetne környezetvédelemről beszélni”. A vegyipari cég marketingkommunikáció igazgatója szerint „a fenntartható fejlődés elmélete tulajdonképpen – nagyon-nagyon kicsontozva – az, hogy az ipari fejlődésnek összhangban kell állnia a környezet védelmével, a természet védelmével. A környezetvédelem nem lehet azonos az ipari fejlődés, az ipari termelés visszaszorításával, elsorvasztásával”.

Ha valakinek még kétsége lenne e mondatok értelme felől, idézzük a vegyipari cég környezetvédelmi vezetőjének nyilatkozatát: „Én azt értem fenntartható fejlődésen, hogy a gazdaság növekedését úgy kell biztosítani, hogy az ne járjon a környezeti terhelés növekedésével, sőt egyidejűleg lehetőség legyen a környezeti hatásokat csökkenteni. A fenntarthatóság egyrészt a gazdasági növekedést jelenti; másrészt a gazdasági növekedés mellett a környezetvédelmi teljesítmény javítását” (kiemelések P. Gy.). A fenntart-

ható fejlődés tehát nem jelent szakítást a növekedési paradigmával,³⁶ hanem a „zöld növekedés” megvalósítását ígéri. Ennek értelmében anélkül oldhatjuk meg ökológiai problémáinkat, hogy lemondanánk a termelés és a fogyasztás további növeléséről. Nyilvánvaló, hogy a piaci társadalomnak „a több — jobb” fogyasztói logikáját és „a nagyobb — nyereségesebb” termelési logikáját híven megőrzi a fenntartható fejlődés e sajátos értelmezése.

A piaci környezetvédelem logikája azonban nem kizárólagos, hiszen a vállalatok is elismerik, hogy bizonyos mértékű állami beavatkozásra (a bürokratikus-szabályozó logika érvényesítésére) is szükség van. Az állami-hatósági szabályozás szerepe nagyon is jelentős abban az értelemben, hogy még a vizsgált, zöldülésben élenjáró cégek számára is elsősorban ez teszi vagy teheti egyértelműen stratégiai kérdéssé a környezetügyet. Interjúinkban ez például a mai, illetve a korábbi, szocialista rendszer összehasonlítása során jelent meg. „*Abban a [szocialista] időszakban*”, mondta az egyik vegyipari cég környezetvédelmi vezetője, „*a környezetvédelemmel kapcsolatban nem merültek föl olyan követelmények, mint ma. Sajnos ez nem is annyira a vállalatok bűne, hanem [a törvényhozásé]... Annak idején ez abszolút nem volt szempont, nem volt követelményrendszer, senki sem ellenőrizte, és senki sem vonta kérdőre azt, aki szennyezte a talajt. Az egy teljesen természetes dolog volt. Ha akkor is lettek volna már ezzel kapcsolatban követelmények, akkor lehet, hogy korábban kezdődik a folyamat... Most kell helyre tenni... a dolgokat, mert az Európai Unió követelményrendszere is ezt várja el tőlünk... Korábban... a követelmények gyakorlatilag a nullán voltak... Semmilyen kényszer nem volt a magyar gazdálkodókon, vállalatokon vagy akár az állami közigazgatási rendszeren.” Vízügyi szabályozás azonban már a szocializmus idején is létezett. „*Érdekes módon a felszíni vizekkel kapcsolatban – hisz vízügyi törvény már a hatvanas években volt Magyarországon... – például nagyon szigorúan [járt el a hatóság], és a vállalat[ok] korábban is megfelelő magatartást tanúsított[ak]*”, mondja a környezetvédelmi vezető az egyik vegyipari cégnél.*

A törvényi és a hatósági kényszer szerepének másik jellemző példája a már eddig is sok politikai vihart kavart s egyelőre fiókban maradt környezetterhelési díj-terv. Vizsgált cégeink némelyikénél már most pontos pénzügyi számításokat végeznek arra vonatkozóan, mennyi lenne fizetési kötelezettségük, ha bevezetnék e díjat. Ám ameddig ez nem történik meg, a további nagyobb volumenű környezetvédelmi beruházások várokoznak, hiszen semmi sem kényszeríti a vállalatokat – a piac pedig ily mértékű „túlteljesítést” nemhogy nem honorál, hanem nyereségcsökkenéssel büntet. Ezért érzik jogosnak vállalati interjúalanyaink közül számosan, hogy figyelmeztessenek: „*Nem lehet túlvállalni magát az országnak, mert ha túlvállalja ma-*

³⁶ A növekedési paradigmáról lásd például Ayres (1998) kritikai értékelését.

gát, akkor versenyképesség-csökkenés lesz a nemzetközi piacon. Ha Magyarország nem a fejlettségének megfelelő paramétereket vállal, esetleg túllicitálja a mostani európai direktívákat, akkor biztosan nagyon jól fog kinézni a jogszabály, csak nem lesz végrehajtható. És a most fellendülőben levő jó nemzetközi versenyképességet is vissza fogja szorítani. Úgyhogy azért küzdünk, hogy olyan jogszabályok szülessenek, amelyek végrehajthatók és nem okoznak versenyképesség-csökkenést az ország fellendülő gazdaságának”, mondja az egyik vegyipari cég környezetvédelmi vezetője.

Ám a környezetvédelmi hatóságot mint szakmai partnert csak a legalsóbb szinten, a környezetvédelmi felügyelőségek szintjén emlegetik elismeréssel a vizsgált nagyvállalatok, följebb, minisztériumi szinten már kevésbé tartják alkalmasnak és hozzáértőnek. Például az egyik vegyipari cég környezetvédelmi vezetője szerint *„a bizalmatlanságon alapuló kapcsolatot a jogszabályalkotók... igyekeznek elmélyíteni. Mert Magyarországon lehetetlen állapot, hogy a hatóság mindenért bírságozzon... Nyilván, hogy ha ilyen rendszer alakul ki, akkor mint minden bírsággal vagy elvonással kapcsolatban automatikusan kialakul egy ellenérzés, és annak a kísérlete, hogy hogyan lehet ezt valahogy kivédeni... A kikényszerítés eszköze – s ez a demokratikus – elsősorban a bírósági út kell legyen”.* Egy másik interjúban a környezetvédelmi vezető kifejtette, hogy *„a magyar törvények és a magyar törvényhozók vagy jogszabályalkotók... mindig átesnek a ló másik oldalára... Ha olyan törvényeket alkotnak, ami nem végrehajtható, mert nincsenek meg a gazdasági feltételei, akkor nagyobb kárt okoznak vele, mintha a törvényt meg se hozták volna. Ugyanis demoralizáló hatású, ha egy törvényt nem azért nem lehet végrehajtani, mert valaki, mondjuk, ...szándékosan próbálja szabotálni, hanem azért, mert nincsenek meg a feltételei... Akkor a jogalkalmazó is kénytelen megalkudni, és ebből aztán gyakorlatilag káosz alakul ki”.*

A civil önszerveződés intézményi logikáját megtestesítő „zöldek”, azaz a környezetvédő szervezetek demokráciában játszott szerepe általánosan elfogadott vállalati interjúalanyaink körében: a vegyipari cég környezetvédelmi vezetője szerint *„a magyarországi civil zöld szervezetek... egyrészt a demokrácia nagyon fontos elemei kell hogy legyenek, másrészt a társadalom... jogos igényeit... kell hogy érvényesítsék, tolmácsolják a gazdaság és a politika szerepével szemben vagy velük együttműködve”.*

Ám ez az elfogadottság támadásokkal, sőt szakmai lenézéssel párosul. A környezetvédők többnyire úgy mondják „vad”, illuzórikus nézeteket vallanak, és szakmailag nem partnerek a vállalatok számára. *„Amikor a zöldek azt mondják, hogy vissza a természetbe, akkor az nagyon szép, hangzatos, meg hogy az ipart erre meg arra kötelezzék, és hogy zárják be, [de] ezt... nem szabad teljesen komolyan venni... Ha ezt megvalósítanánk, akkor olyan károkat okoznánk, amivel a környezetvédelem feltételrendszerét is kihű-*

nánk a lábunk alól”, mondja a környezetvédelmi vezető az egyik vegyipari cégnél.

A vállalati zöldülés vizsgált történeteinek vállalati és iparági interjúiból tehát a különböző intézményi logikáknak vagy az azokat megtestesítő szereplőknek sajátos konstrukciói fedhetők föl: a piaci alapú környezetvédelem dominanciája mellett megjelenik a szabályozás (a bürokratikus logika) szükségessége, ám a beavatkozás mértékét már erősen korlátozza a piaci versenyképesség szempontja; a civil szféra szerepe pedig még ennél is korlátozottabb, hiszen – jó esetben – jogos társadalmi igényeket jeleníthet meg a piaccal vagy az állammal szemben, de korántsem jelenthet egyenrangú intézményi logikát a piaci és a bürokratikus mellett/helyett.

Beszédes hiányok a vállalati zöldülésben

A vállalati zöldülés vizsgált esetei sokatmondók abból a szempontból is, hogy mi az, ami hiányzik belőlük. A következő főbb hiányokat érzékeltük.

ETIKA ÉS ÉRZELEM – Magától szinte egyetlen interjúalanyunk sem beszélt etikai fogalmakat és kontextust használva a vállalati zöldülés folyamatáról. Még olyan kifejezések, mint például a „helyes” vagy a „felelőség”, is csak ritkán tűntek föl – erre vonatkozó kérdéseink sem tudták a zöldülés eme dimenzióját „megnyitni”. A környezet ügyéhez fűződő érzelmi kapcsolat is viszonylag ritkán jelent meg, s az is leginkább a zöldülés vállalati bajnokánál vagy esetleg a *leadernél*. Esettanulmányaink alapján úgy látszik, hogy a vállalati zöldülés túlnyomórészt etika- és érzelmentes fogalmakkal leírt és értelmezett folyamat.³⁷

Sokatmondónak látszik az is, hogy az erkölcsi tartalom nem a fenntartható fejlődés fogalmával összefüggésben bukkant föl az egyik interjúban, hanem az úgynevezett felelős gondoskodás (Responsible Care)³⁸ nemzetközi programjával kapcsolatban – bár annak nem elkötelezettje (aláírója) az interjúban érintett vegyipari cég. *„A felelős gondoskodás egy magatartásforma... Ez a mások iránti felelősségérzetnek egy megnyilvánulási formája. Ez már szigorúan véve nem üzleti dolog. Ez már gyakorlatilag emberi, humánus dolog... Ez már egyéni, egyénektől függő dolog is, de abba az irányba kell haladni, hogy ez a gondolkodásmód és ez a megközelítés kialakuljon.*

³⁷ Vö. Fineman (1996) és Crane (1997), magyarul Pataki (1999).

³⁸ A „felelős gondoskodás” programját a kanadai vegyipari szövetség kezdeményezte 1985-ben a szektor társadalmi legitimációjának megrendülése miatt. Mára a program nemzetközileg elterjedt, akármelyik vegyipari cég csatlakozhat hozzá, ha elfogadja és aláírásával elkötelezi magát a program különböző elemeinek megvalósítása mellett. Ez a nagyon előremutató környezetvédelmi kezdeményezés mégsem tett széles körű elismerésre, mert túlságosan befelé fordul, és sem a szankciók rendszerét nem dolgozta ki a nem teljesítő tagokkal szemben, sem a külső érintetteket nem vonta be a program kidolgozásába, végrehajtásába és ellenőrzésébe (lásd Prakash [2000]).

És ez már nemcsak gazdasági, hanem nagyon komolyan társadalmi vonatkozású kérdéskör is”, vallja a cég környezetvédelmi vezetője (kiemelések P. Gy.).

Egyetlen vizsgált vállalatnál jelent meg kiemelkedő argumentációként az etika toposza, mégpedig annál az elektronikai cégnél, amelynek felsővezetője számos közszereplésében bizonyította, hogy a vállalatok társadalmi felelősségvállalásáról határozott és progresszív elképzelése van. Nem véletlen tehát, hogy vállalata zöldülését e vállalatvezető a társadalmi felelősség szélesebb perspektívájába helyezi. *„Azok az élmények, amelyek engem értek akár a személyes környezetemben, akár külföldön, arra indítottak, hogy ezt terjeszteni kell... Ez misszió. Nálunk a családban nap mint nap szó esik a környezetvédelemről. Én azt szeretném, ha ez a hatszáz ember, aki itt dolgozik, szintén beszélgetne ilyen dolgokról a gyerekeivel... Ez egy belső kényszer. Az ember bekerül egy ilyen helyzetbe, neve van, súlya van, döntési helyzetben van, és ezzel felelősen kell élni. Nyilván nem mindegy, hogy az ember mit ösztönöz vagy mit tilt.”* (kiemelések P. Gy.)

SZERVEZETI IDENTITÁS – Véleményünk szerint – bár ezt interjúalanyaink többsége határozottan tagadta – igenis sokatmondó az a tény, hogy semelyik vizsgált nagyvállalatnál sem került a legfelső szintre a környezetvédelem képviselője. Még annál a vegyipari cégnél sem, ahol profit és környezetvédelem szintézisééről beszéltek. Úgy véljük, a környezet ügye többnyire megmarad a „bajnokok” (vagy hősök) szintjén, a szervezeteket nem itatja át, nem hatja át a környezettudatosság. A vizsgált vállalatok szervezeti identitásában nem kap kiemelt szerepet a zöldülés, elmaradnak a radikális „rákérdezések” a vállalati alapfolyamatokra és alaptevékenységekre. Ezzel egyelőre csak a vállalatokon kívülálló szereplők (jellemzően a zöldek) próbálkoznak.

E tekintetben nagyon jellemzőek az egyik vegyipari cég környezetvédelmi vezetőjének nyilatkozatai: *„A környezetvédelmi követelmények teljesítése... mindig valamilyen egyéb termelési, termelésbővítési fejlesztéshez kötődik”*. A másik vegyipari cég környezetvédelmi vezetője szerint, *„ha valaki vállalatnál dolgozik, akkor nem elsősorban az a dolga, hogy a környezetről gondolkodjon, hanem az a dolga, hogy minél több profitot tudjon kitermelni. Mert végül is a piacon elérhető profit adja meg a további növekedési feltételeket a vállalatnak, meg abból tud gazdálkodni”*. Mindez jól mutatja, hogy a vállalat szerint nem a lehetséges fejlesztési alternatívákat kell környezetvédelmi alapon (is) megrostálni és a környezetet jobban terhelő alternatívákat eleve kizárni, hanem inkább a gazdaságossági és/vagy termelésbővítési céllal meghatározott alternatívát kell környezeti szempontból is elfogadhatóan megvalósítani. Korántsem az a kérdés merül föl a vizsgált vállalatoknál, hogyan termelhetnek nyereséget úgy, hogy a környezet

ügye se sérüljön, hanem sokkal inkább az, hogyan termeljenek sok nyereséget, hogy utána a környezet védelmére is jusson erőforrás.

A szervezeti identitás problémája összefügg a zöldülés etika-mentességével is, hiszen az ellenpéldát újfent az az elektronikai cég szolgáltatja, melynél a környezet ügye a társadalmi felelősség problémakörébe ágyazódik bele (legalábbis a felsővezető elképzelései szerint, hiszen a szemlélet még korántsem hatotta át a szóban forgó vállalatot): „Arról van szó, hogy milyenek vagyunk. *Ez azért fontos, hogy hatszáz ember kezdjen el így gondolkodni, [és] nem azért, hogy minket így lássanak... Mi nem is azért csináljuk. Vegyünk le mindent, ami PR, ami üzlet; ami marad, az a társadalmi kötelességtudat*” (kiemelések P. Gy.). Elég egyértelmű megfogalmazása ez az arculat (image) és identitás közötti alapvető és lényegbevágó különbségnek.³⁹ A többi, vizsgált zöldülő cégnél azonban inkább olyan megfontolásokra hivatkoztak interjúalanyaink, amelyek nem jelzik a szervezeti identitás lényegi változását. „*A környezetvédelem mindig fontos szempontként szerepel különböző okokból. Nyilván ennek vannak bizonyos törvényi, szabályozási vonzatai, azután PR vonzatai... Egy vegyipari cégnek mindig kényesen ügyelnie kell arra, hogy nehogymilyen módon hírbe hozzák... És aztán van egy kökemény gazdasági érdek is. Pillanatnyilag a helyzet az, hogy környezetbarátnak lenni jó üzlet, amit mi szeretnénk meglovagolni*”, mondja az egyik vegyipari cég stratégiai igazgatója (kiemelések P. Gy.).

KRITIKA – A kritika hiánya számunkra a legélesebben az Európai Unióval és a piaci rendszer működésével kapcsolatos diszkurzív elemeknél merült föl. Az Európai Uniót interjúalanyaink a fejlettséggel, a korszerűséggel, a kiválósággal, sőt a zöldüléssel, a környezetkíméléssel azonosították. A fejlődésnek – és ebben a zöldülésnek – egyetlen útja lehetséges, a fejlett országok által eddig bejárt és jelenleg is követett út. A kritika hiánya akkor volt a legszembetűnőbb, amikor maguk az interjúalanyok vetették föl, hogy a fejlett országokban túlfogyasztanak vagy „*túlcsomagolnak*”, szemben, mondjuk, hazánkkal. Ám e felismerés ellenére is arra a következtetésre jutottak, hogy a „*fejlődés*” (azaz a túlfogyasztás) elkerülhetetlen, ezért nem kárhöz-tatható.

A modernizáció útjáról letérni nem lehet és nem is kell. Öko-modernizációval anélkül védhetjük meg a természeti környezetet, valósíthatjuk meg a „fenntartható” társadalmat, hogy az anyagi jólét további növelése veszélybe kerülne. Ez vállalati szinten azt jelenti, hogy ha a működtetett ipari rendszerek és technológiák biztosítják az anyagok körben forgását, akkor a termelés és a fogyasztás növekedése anélkül folytatható, hogy a természet pusztításának valamely korlátjába ütköznénk. Ebben a perspektívában pedig valóban „*eszélősnék*” látszik az, aki például a műanyagok növekvő alkalmazása ellen

³⁹ Lásd Dutton és Dukerich (1991); magyarul Pataki (1999).

azzal érvelve száll síkra, hogy azok végső soron kimerülő természeti erőforrást használnak. Az öko-modernizációs logika kognitív működését jól illusztrálja egyik interjúalanyunk azon fejtegetése, amelyet Angliában töltött éveire emlékezve tett. Angliai életstílusát az itthonival összehasonlítva arra figyelt föl, hogy mennyivel több szemetet termelt Angliában a rengeteg csomagolóanyag miatt, mint hazai vásárlásai során. Mindebből erre a következtetésre jut: *„A fejlett ipari országokban mindent becsomagolnak... Műanyagba... Ez egy állapot... Persze jó, mert megvédi az árut, ... mert tovább eltartható... Az a probléma, hogy a felhasználás után ezek a műanyagok kikerülnek a szemétkbe”*.

Sokatmondó az a pillanat, amikor a rendszer logikájának kritikai vizsgálatára fölc sillanó remény tovaszáll, mert működni kezd az öko-modernizáció ideológiája: *„ez egy állapot”* – mintegy szükségszerűség. Maga a probléma pedig újrafogalmazható az öko-modernizáció keretein belül, mintegy az újrahasonosítás problémájaként, szemben a túlfogyasztáskénti értelmezéssel. Ez utóbbit kizárja a rendszer logikája, amit megkérdőjelezni esztelenségnek tűnik föl. Az anyagi növekedés tehát továbbra is megbújik a „fejlődés”, a „fenntartható fejlődés” koncepciója mögött: ezek semmiféle paradigmaváltást nem jelentenek a fejlett ipari társadalmak – és vállalati interjúalanyaink – számára.

Interjúink során a kritikai hangot (például a túlfogyasztás problémájának vagy a növekedés korlátainak fölismerését) a környezetvédők képviselték. A környezetvédő civil szervezetek azonban nemcsak kritikát fogalmaztak meg a vállalati zöldülés döntően piaci és bürokratikus logika vezérelte útjaival kapcsolatban, hanem alternatívát is szembeállítottak azzal. A radikálisnak mondott zöld kritika összetettebb, mintsem hogy „esztelen voltára” hivatkozva figyelmen kívül hagyhatnánk. A zöld civilek úgy érzik, az óriáscégek megjelenésével és *„agresszív piachódításával”* a fogyasztók számára eltűntek, de legalábbis drasztikusan csökkentek az alternatívák. Ahogy egyik interjúalanyunk megfogalmazta, például *„az üdítőital-csomagolásban... feltétlen egyeduralma van”* a vizsgált csomagolóipari vállalatnak (amit a piaci részesedési adatok nem cáfolnak). Tehát úgy látszik, *„a fogyasztó kénytelen megvenni”* ezt a viszonylag drága csomagolást. Az a kommunikációs politika pedig, amely ezt a piaci térnyerést kíséri, számos esetben etikátlan a civilek szerint, hiszen például a gyermekekből *„kisiskolás fogyasztókat”* kreál környezeti nevelés címén. Nyilvánvaló a következtetés: a zöldek más értenek kommunikáción, mint a cég(ek), más szerepben látják a fogyasztót s a fogyasztó helyzetét is. A zöldek szerint nemhogy nőttek, de csökkentek a fogyasztó választási alternatívái, s a fogyasztók szuverenitásukat korlátozó *„manipulatív”* kampányoknak vannak kitéve. Ráadásul a zöldek elképzeléseiben másképp jelenik meg a piacgazdaság is, mint ahogy ez például a csomagolóanyag iparág kognitív keretéből kiviláglik. A zöldek szavaiból a

helyi erőforrásokra és a helyi kapcsolatokra épülő gazdaság víziója sejlik föl, amennyiben például „*a kis tejjgazdaságokra kellene koncentrálni, a kis töltőüzemekre és a lokális [termék]terítésre... A tejnél még ennél is jobb dolog, ha kannában szállítják ki az iskolákba, és az iskolákban isszák a tejet a gyerekek*”, mondja egy zöld szervezet képviselője.

Mindezek alapján egyértelműnek látszik, hogy a zöldek számára a vállalati zöldülés semmit sem ér, sőt félrevisz az intézményi környezet (vagy az intézményi logika) zöldülése nélkül. A zöldek azért (is) értékelik tehát más-képp számos cég (leginkább az óriásvállalatok) zöld erőfeszítéseit, mint maga a cég vagy iparági képviselője, mert más „társadalmi-intézményi vízióban” gondolkodnak, rendszerszintű problémákat és abból következő bírálót fogalmaznak meg (a piaci és a bürokratikus logikával szemben).

A zöldülő ipari bürokrácia modellje

A vizsgált toposzok és az említett hiányosságok alapján a racionális ipari bürokrácia zöldülő szervezeti modelljét véljük fölfedezni. Számunkra a weberi ideális bürokratikus szervezet adja a nagyvállalati zöldülés mechanizmusainak és logikájának általános elméleti keretét. A weberi modell kiválóan magyarázza a nagyvállalati zöldülés lehetőségeit és korlátait. E modellben megjelenik (1) egy túlnyomórészt racionális fogalmi keret, azaz a „szakértői diskurzus”, amely etika- és érzelemmentes; (2) a korszerű szakmaiság, a professzionizmus igénye, amelybe az ipari szervezetek kiválóbbjai számára ma már a környezetvédelem is beletartozik (modern = környezetkimélő); és (3) a hatásos vállalati környezetvédelem azon követelménye, hogy ennek rendszerszerűen, szisztémában kell működnie (lásd KIR), hiszen egyfelől ez tudatosít, mintegy „*rendet tesz a fejekben*”, „*figyelem és figyelem*” lesz mindenütt, másfelől ez teszi kiszámíthatóvá és ellenőrizhetővé a folyamatokat – elsősorban az ipari bürokrácia felsővezetői számára.

A modern ipari bürokráciák (nagyvállalatok) ügynevezett ember-gép (man-machine) szervezetek, s ebből következően alapelemeiket a szervezeti kultúra és a technológia jelentik. Mindkettőnél, amint azt már a korábbi idézetekből is érzékelhettük, megjelennek a korszerűség jellemzői. A modern ipari bürokrácia tehát a kor követelményeinek és szellemének megfelelően zöldül technológiai és kulturális téren egyaránt. Korszerű (modern) technológiája „*tisztább*”, „*az elérhető legjobb*”, „*megfelel a szabályozásnak*”, ökohatékony (azaz anyag- és energiatakarékos, és így a fajlagosokat csökkentve költséghatékony is egyben), sőt, anyagforgalma tekintetében zárt ciklusú. Amint az egyik vegyipari cég stratégiai igazgatója fogalmaz: „*az emberek hozzászórtak ahhoz, hogy nagyon nagyfokú szervezethez dolgozzanak, nagyon biztonságosan dolgozzanak. (...) Az emberek megtanulták azt, hogy ha egyszer valami le van szabályozva, akkor az nem azért van leszabályozva, mert valakinek éppenséggel olyan kedve támadt, hanem azért, mert ez-*

zel az életét mentheti meg. Az emberekben benne van ez a gondolkodás... És erre a kultúrára már nagyon-nagyon könnyű rátelepíteni akár egy ISO 9000-es rendszert, akár egy környezetirányítási rendszert. Az embereknek a gondolkodása tehát alapvetően rá van állva arra, hogy valami szabályozva legyen” (kiemelések P. Gy.).

Modern szervezeti ember működteti (felügyeli) e korszerű technológiákat, méghozzá a környezetközpontú irányítási rendszer segítségével „szisztémába rendezve”, „leszabályozva”, mérésekkel folyamatosan ellenőrizve; egyszerűen: rendet tartva. Ahhoz azonban, hogy „rend legyen az udvaron” (szimbolikusan értve ezen technikát és tartozékait), a modern, szervezeti ember „fejében is rendnek kell lennie”. A korszerű, környezetkimélő, de nem veszélytelen ipari technológiák „fegyelmélet” és „környezettudatos” embereket igényelnek. Az egyik vegyipari cég környezetvédelmi vezetője így fogalmazott: „Ez nem veszélytelen technológia, de a high-techek azért tudnak ma már valamit, és ha hozzáértő emberek... működtetik, akkor ez biztonságosan megoldható... Műszaki kultúrával rendelkező cégnek kell lenni, hogy ezt a technológiát megkaphassa, működtethesse.” (kiemelés P. Gy.)

Azért is kell a „leszabályozottság”, a „szisztémába rendezettség”, hogy mindenki tudja a feladatát, a kötelességét, és mindenki ellenőrizhető is legyen. „[A KIR] rendszerezte, összefogta, jobban áttekinthetővé tette a dolgokat [mármint a környezetvédelmi tevékenységet], és rendet csinált a fejekben”, mondja az egyik vegyipari cég környezetvédelmi munkatársa. A „rend” és a „fegyelmélet” betartatásához, a „szisztéma” kiépítéséhez és működtetéséhez pedig a környezetvédelem (a korszerűség) iránt elkötelezett felsővezetők kelljenek. Az ő feladatuk a szervezeti kultúra „zöldítése”, az ipari kultúra és az ökológia szintézise, valamint a profit és a környezetvédelem összehangolása. Ez az ideális zöldülő ipari bürokrácia modellje – az öko-modernizáció paradigmájának ígérete és beteljesülése.

Az ipari bürokráciának ez a zöld modellje a sajátos magyar kontextustól természetesen már elvonatkoztatott, de nagyon is függ a fejlett piaci társadalmak uralkodó intézményi logikáitól, az oligopolisztikus piaci és a bürokratikus struktúráktól. Működése és hatékonysága értelmezhetetlen a külső intézményi logika, például a fogyasztó „szuverenitása” és a „több – jobb” elve nélkül, hiszen ezek egymást erősítik, egymásnak adnak értelmet. A fenntarthatóság sajátos öko-modern vízióját megkérdőjelező bármiféle kritikának erre az intézményi logikára vagy struktúrára (szocio-technológiai rezsimre és annak politikai természetére) kell rámutatnia, és – ha sikeres kíván lenni – olyan más intézményi logikák működtetésére és terjesztésére kell alapoznia változtatási stratégiáját, mint amilyen például a civil önszerveződésre épülő logika.

Zárszó

Empirikus kutatásunk a nagyvállalati zöldülést jellemző mintázatokra kvalitatív jellegű bizonyítékokat keresett. Az így kapott általánosítások nem statisztikai jellegűek, az alkalmazott vizsgálati módszer nem teszi lehetővé az események vagy tényezők között számszerű (kvantitatív) összefüggések meghatározását. Lehetővé teszi azonban a nagyvállalati zöldülés jellegzetes mintázatainak, elemeinek és az ezek közötti összefüggéseknek a feltárását, amely munkához az 1990-es évek magyarországi változásai szolgáltattak hátteret. A vizsgált vállalatok hazai körülmények között a zöldülésben eljárónak tekinthetők, és az ezek alapján kirajzolódó kép az öko-modernizáció folyamatának beindulásáról tanúskodik. A modernitás szelleme, a „rend” és a „kontroll” diskurzusa hatja át a nagyvállalatok környezetvédelmi erőfeszítéseit, s e logika jelent számukra igazolást. E modernitás „új ipari kultúrát” hordoz; mégpedig olyan kultúrát, amelyben célként az ökológiai problémák ipari megoldása, „az ökológia ökonomizálása”, a profit és a környezetvédelem szintézise jelenik meg. Innen ered a piaci alapú környezetvédelem elsődlegessége is az öko-modernizációs paradigmán belül.

Az öko-modernizáció azonban nem kritikai szemléletű megközelítés: továbbra is attól az intézményi logikától, illetve magától az ipartól és a technológiai fejlődéstől várja az ökológiai problémák megoldását, amelyek e problémák elsődleges okozói. Sem a növekedés, sem a fejlődés, sem a tudomány, sem a technológia szerepe és értelme nem válik kritikai vizsgálat tárgyává. Az öko-modernizációt a piaci és a bürokratikus logika összefonódása és dominanciája jellemzi a civil önszerveződés logikájának rovására, a zöldülés etikai és érzelmi dimenziói csökevényesek, valamint az ipari szervezetek identitása sem változik alapvetően. Ezek az öko-modernizáció korlátai.

Minden eredménye és vívmánya ellenére sem feledhetjük tehát az öko-modernizációban rejlő fenti ellentmondásokat, s ezért problémaként kell felvetnünk e logika kizárólagosságra törekvését is, azaz a hatalom kérdését. Nyilvánvaló ugyanis, hogy nem ez az egyetlen lehetséges útja a fenntartható társadalom kialakításának, s joggal vehető föl, hogy nem a részrendszer, azaz a gazdaság logikáját kell kiterjeszteni az átfogóbb rendszerre, a bioszférára, hanem éppen fordítva: a gazdaság „ökologizációjára” van szükség. Jóllehet ezzel az öko-modernizáció számos technikája és eredménye összeegyeztethető, csak az eltérő szellemű megközelítések közötti nyitottabb párbeszéd megteremtése és intézményesítése révén van esély az ökológiai, a társadalmi és a gazdasági érdekek egymást erősítő érvényesülésére.

HIVATKOZÁSOK

Alvesson, M. – Willmott, H. [1992]: *Critical Management Studies*; Sage, London

Ayres, R. U. [1998]: *A növekedésparadigma határai*; Kovász, tavasz, 37–60. o.

Bakacsi Gy. [1996]: *Szervezeti magatartás és vezetés*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Barley, S. R. – Tolbert, P. S. [1997]: *Institutionalization and Structuration: Studying the Links between Action and Institution*; *Organization Studies* 18(1), 93–117. o.

Baron, D. P. [1995]: *Integrated Strategy: Market and Nonmarket Components*; *California Management Review*, Vol. 37, No. 2, 47–65. o.

- Boda Zs. – Pataki Gy. [1997]: *Versenyképesség és környezetügy*; Műhelytanulmány, Versenyben a világgal című kutatási program, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Vállalatgazdaságtan Tanszék

Child, J. [1997]: *Strategic Choice in the Analysis of Action, Structure, Organizations and Environment: Retrospect and Prospect*; *Organization Studies*, 18(1), 43–76. o.

Crane, A. [1997]: *The Dynamics of Marketing Ethical Products: A Cultural Perspective*; *Journal of Marketing Management* 13, 561–577. o.

Csanádi M. [é. n.]: *Környezetvédelmi garanciák a privatizációban*; ÁPV Rt., Számadás a talentumról című sorozat

Csanádi M. – Pácz E. [1998]: *Környezetvédelem a privatizáció közegében*; *Közgazdasági Szemle*, XLV. évf., 1. sz., 51–68. o.

Csutora M. [1998]: *Az alkalmazkodási tartomány: a hiányzó láncszem a vállalati környezeti stratégiák megértéséhez*; Ph.D. értekezés, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest

Drumwright, M. E. [1994]: *Socially Responsible Organizational Buying: Environmental Concern as a Noneconomic Buying Criterion*; *Journal of Marketing* 58, július, 1–19. o.

Dutton, J. E. – Dukerich, J. M. [1991]: *Keeping an Eye on the Mirror: Image and Identity in Organizational Adaptation*; *Academy of Management Journal*, Vol. 34, No. 3, 517–554. o.

Eisenhardt, K. M. [1989]: *Building Theories from Case Study Research*; *Academy of Management Review*, Vol. 14, No. 4, 532–550.o.

- Fineman, S. [1996]: *Emotional Subtexts in Corporate Greening*; *Organization Studies* 17(3), 479–500. o.
- Fineman, S. [1997]: *Constructing the Green Manager*; *British Journal of Management* 8, 31–38. o.
- Fineman, S. – Clarke, K. [1996]: *Green Stakeholders: Industry Interpretations and Response*; *Journal of Management Studies* 33(6), 715–730. o.
- Giddens, A. [1984]: *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*; Polity, Cambridge
- Glaser, B. – Strauss, A. [1967]: *The Discovery of Grounded Theory*; Aldine, Chicago
- Kerekes S. – Kindler J. (szerk.) [1997]: *Vállalati környezetmenedzsment*; Aula, Budapest
- Kerekes S. – Baranyi Á. – Csutora M. – Kovács E. – Nemcsicsné Zsóka Á. – Zilahy Gy. [2000]: *A hazai vállalatok környezeti teljesítményének értékelése*; Zöld Belépő, 91. sz., Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék
- Maxwell, J. – Rothenberg, S. – Briscoe, F. – Marcus, A. [1997]: *Green Schemes: Corporate Environmental Strategies and their Implementation*; *California Management Review*, Vol. 39, No. 3, 118–134. o.
- Miles, M. B. – Huberman, A. M. [1994]: *Qualitative Data Analysis: An Expanded Sourcebook*; 2. kiadás, Sage, Thousand Oaks, California–London–New Delhi
- Pataki Gy. [1999]: *A vállalatok zöldülése mint tanulási folyamat*; Kovász, tavasz–nyár, 69–97. o.
- Pataki Gy. [2001]: *A magyarországi vállalatok környezeti teljesítménye: a „Versenymben a világgal” kutatási program 1999. évi kérdőíves felmérésének eredményei*; *Vezetéstudomány*, XXXII. évf., 2. sz., 34–41. o.
- Pataki Gy. – Radácsi L. [1998]: *A magyar vállalatok környezeti orientációja*; in: Kerekes S. (szerk.) *Szigorodó környezetpolitika: Útban az Európai Unió felé*; Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 7–39. o.
- Pataki Gy. – Tóth G. [1999]: *Vállalati környezettudatosság: A GEMS-HU (nemzetközi felmérés a környezettudatos vállalatirányítás helyzetéről Magyarországon) eredményeinek összefoglalója*; kézirat, KÖVET–INEM Hungária, Budapest
- Porter, E. M. [1993]: *Versenysztratégia – Iparágak és versenytársak elemzési módszerei*; Akadémiai Könyvkiadó, Budapest

- Prakash, A. [2000]: *Responsible Care: An Assessment*; Business & Society, Vol. 39., No. 2., 183–202. o.
- Radácsi L. [1997]: *A vállalatok stakeholder-elmélete*; in: Boda Zs. – Radácsi L. (szerk.): *Vállalati etika*; Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Vezetőképző Intézet, Budapest, 79–92. o.
- Reed, M. I. [1992]: *The Sociology of Organisations*; Harvester, Hemel Hempstead
- Reed, M. I. [1997]: *In Praise of Duality and Dualism: Rethinking Agency and Structure in Organizational Analysis*; Organization Studies 18(1), 21–42. o.
- Reinhardt, F. L. [1998]: *Environmental Product Differentiation: Implications for Corporate Strategy*; California Management Review, Vol. 40, No. 4, 43–73. o.
- Schot, J. [1992]: *Credibility and Markets as Greening Forces for the Chemical Industry*; Business Strategy and the Environment 1(1), 35–44. o.
- Strauss, A. – Corbin, J. [1990]: *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*; Sage, Newbury Park, CA
- Strauss, A. – Corbin, J. [1994]: *Grounded Theory Methodology: An Overview*; in: Denzin, N. K. – Lincoln, Y. S. (szerk.): *Handbook of Qualitative research*; Sage, Thousands Oaks, CA, 273–285. o.
- Szirmai V. [1999]: *A környezeti érdek Magyarországon*; Pallas Stúdió, Budapest
- Tsoukas, H. [1989]: *The Validity of Idiographic Research Explanations*; Academy of Management Review, Vol. 14, No. 4, 551–561. o.
- Vári A. – Caddy, J. (szerk.) [1999]: *Public Participation in Environmental Decisions: Recent Developments in Hungary*; Akadémiai Kiadó, Budapest
- Whittington, R. [1988]: *Environmental Structure and Theories of Strategic Choice*; Journal of Management Studies 25(6), 521–536. o.
- Whittington, R. [1992]: *Putting Giddens into Action: Social Systems and Managerial Agency*; Journal of Management Studies 29(6), 693–712. o.
- Yin, R. K. [1994]: *Case Study Research: Design and Methods*; 2. kiadás, Sage, Thousand Oaks, CA–London–New Delhi

Pataki György – Radácsi László

Alternatív kapitalisták

Gazdálkodás az érintettek jóllétéért

Pataki György és Radácsi László könyve tanulmánygyűjtemény, amelyhez a szerkesztőpáros tanulmányértékű bevezetőt írt. Ez a lefordított tanulmányokkal mind terjedelmében, mind mélységében megegyező nagyságrendű bevezető nem egyszerűen összefoglalja a kötetben szereplő tanulmányokat, hanem azoknál átfogóbb, kritikai jellegű, sőt éppen e bevezetés helyezi szélesebb kontextusba az „alternatív kapitalistákat”.

A könyv olyan vállalkozásokról szól, amelyek bizonyos önkéntes etikai kötelezettségvállalás mellett profitorientált vállalkozásként sikeresen működnek. A példavállalatok angolszász eredetűek, és üzleti sikereiket már bizonyították. Így arra mutatnak példát, hogy a profitmaximalizálás és az etikus üzleti gyakorlat (elsősorban a természeti környezet ügyéről van szó) nem ellentétes, nem egymást kizáró fogalmak. Az életből vett és meggyőző példák által a szerzők nem egyszerűen elméleti síkon kritizálják a főáramú közgazdaságtant, hanem azt bizonyítják, hogy a „zöldülés” nem ráfizetés, az erkölcsi választások igenis sikert eredményezhetnek.

A stakeholder kapitalizmust (azaz a vállalati tevékenység által érintett csoportok érdekeit is figyelembe vevő kapitalizmust) bemutatva a szerzők amellet érvelnek, hogy a piacgazdaság logikáján belül vállalkozói szemlélettel lehet a közjót szolgálni. Hogy a példák nem szakítanak a szabadpiac logikájával, azt is jelenti, hogy itt most nem a lehető legradikálisabb fordulatról van szó. Olyan lehetőséget mutatnak be, ahol az üzleti tevékenység hasznot hajt, egyben megőrzi, gyarapítja az emberi és a természeti értékeket (17. o.). A vállalkozások nem az őket körülvevő természeti és társadalmi környezettől függetlenül léteznek, tevékenységük hatással van a természetre és az emberekre is. A társadalmi felelősségvállalás éppen azt jelenti, hogy a vállalkozás nem hagyja figyelmen kívül ezeket a hatásokat, igyekszik csökkenteni a környezet pusztítását, nem rombolja a társadalmi kapcsolatokat, fenntartható fejlődést mutat. (A *Tom's of Maine* nevű vállalat például tudatosan nem növekedett túl kisvárosi keretein.)

Három vállalkozás áll a tanulmányok középpontjában: a *Body Shop*, a *Ben & Jerry's* és a *Tom's of Maine*. (A hasonló elvek alapján működő további vállalatok neve és tevékenységi köre a 176–177. oldalon található.) Ezeket a vállalkozásokat az különbözteti meg a többi vállalkozástól, hogy igyekeznek a környezeti teljesítményüket javítani, és nemcsak azzal az áttételes céllal – ami oly sok vállalatra jellemző az 1990-es években –, hogy az arculatukat javítsák és ezzel végeredményben több fogyasztót nyerjenek

meg. Ezek a vállalkozások az alaptévékenységüket és küldetésüket értékelik át ökológiai szempontok alapján. Az alternatívok között olyan példa is akad (a kaliforniai *Patagonia* ruházati cég), amely arra biztatja vásárlóit, hogy csak a legszükségesebbet vegyék tőlük – azaz a fogyasztásmánia (konzumerizmus), illetve az eladások indokolatlan növelése ellen agítálnak (21. o.). (Arra sajnos nem kapunk választ a könyvből, hogy a vállalat mennyire valósította meg ezt a kampánycél, és, ami még érdekesebb, hogy ez miként befolyásolta a nyereségét. Egy versenyző piaccgazdaságban az ilyen magatartás már tényleg altruizmusnak számít.)

A bevezető tanulmány tételesen foglalkozik a társadalmi érintettekkel, azaz a fogyasztókkal, a befektetőkkel, a tulajdonosokkal, az alkalmazottakkal, a szállítókkal, az üzleti partnerekkel, a közösségekkel, valamint a társadalmi szerepvállalás kérdésével is. A bevezető legizgalmasabb része éppen ez utóbbi témát tárgyalja, és főleg ennek problematikus oldalát. A szerzők kifejtik azt a nézetüket, melyben egyébként mind több és több szerzővel és kutatóval (így például a reklámszakember James Ogilvyval) osztoznak, miszerint amíg a modern korban a nemzetállam mindenekfelett állt, addig ma, a posztmodern korban, az üzleti vállalkozások a meghatározóak a társadalom egészét tekintve. Éppen ezért kell az üzleti vállalkozásoknak, érvelnek a szerzők, felelősen, etikusán viselkedniük.

De nem problematikus-e ez a hatalom önmagában? Főleg akkor lesz fontos ez a kérdés, ha azt is figyelembe vesszük, hogy ezek a vállalkozások (illetve vezetőik) valami mellett nyíltan politizálnak. Az erkölcsi választás, a politizálás, ha nyílt, kétségtelenül etikusabb, mint ha burkolt. Azonban mindenfajta politizálás, ha hatalommal párosul, megütközést kelthet. Különösen a beosztottak (és esetleg a fogyasztók) *tudatosítása* ébreszthet orwelli gondolatokat, még a legpozitívabb cél esetében is. A bemutatott vállalkozások a vezetők ideálját valósították meg, és így a vállalatok sokkal inkább egyszemélyiek voltak, sok szempontból nélkülözték a demokratikus vonásokat. Az alternatív vállalkozások legnehezebben elfogadható tulajdonsága az, hogy az értékek átadása során az embereket (beosztottakat, fogyasztókat) akarják felügyelni. A könyv feltétlen pozitívuma, hogy annak ellenére is érinti e problémakört (40–41. o.), hogy a szerzők maguk érzelmileg egyértelműen elkötelezettek a környezettudatos vállalkozások mellett.

Másik hasonlóan izgalmas felvetés a könyvben az, amikor a vállalkozóknál a szándék és a következmény nem esik egybe. Némelyik elkötelezett vállalkozás olyan akciókat indított, amelyek szándékukkal ellentétes eredményt hoztak. Például a *Ben & Jerry's* forgalomba hozott egy jégkrémet, mellyel a veszélyeztetett őslakos kultúrákat kívánták megmenteni (indiánoktól vásároltak hagyományos módon természet diót, és ezt használták fel alapanyagként a jégkrémhez), ám a kereslet túlnőtt az ökológiailag fenntartható nagyságú kínálaton, s a vállalat nem volt képes ellenállni a csábításnak,

amit a magas kereslet kielégítéséből származó üzleti haszon jelentett (42–43. o.). Érdekes módon e rosszul végződött történet ismertetése – néhány hasonlóval együtt – hitelesebbé és vonzóbbá teszi az összképet. Az eset kapcsán a magyar szerzők egyértelműen az elvek megtartása mellett foglaltak állást.

Ez a két – nem is annyira apró – probléma feloldja azt az érzésünket, miszerint az alternatív kapitalisták lennének a megoldások kizárólagos szálítói. A példavállalatok sok tekintetben jobbak a bármely főáramhoz tartozó vállalkozásnál, de az ő filozófiájuk sem gyógyír minden globális problémára. Ezek az alternatív vállalkozások egyébként olyan szempontból mégiscsak főáramú vállalkozások, hogy a szabad (liberális) piacgazdaság logikáját nem kérdőjelezi meg, sőt, sikeresen működnek e logika keretén belül. Azonban – ahogy a szerkesztőpáros is megkülönbözteti ezeket a vállalkozásokat a hagyományos nyereségorientált vállalkozásoktól – az alternatív kapitalisták valamilyen társadalmi cél követése közben termelnek profitot. Éppen ezért annak, aki a piacgazdaság logikáját teljesen elveti, ezeket a vállalkozásokat – hasonlóan a többi profitorientált vállalkozáshoz – is el kell vetnie. Az „alternatív kapitalisták” azért találó elnevezés, mert az ide tartozó vállalkozások a működő kapitalista vállalkozásoknak olyan alternatívái, amelyek magát a kapitalista rendszert nem kérdőjelezik meg.

A könyvben harmadik kritikai elemként a vállalatok őszinteségében nem bízó cinikusok véleménye jelenik meg. A cinikusok kívülálló kritikusként hátsó szándékot keresnek az etikai elkötelezettségben, igyekeznek párhuzamot vonni a kizárólag propagandacéllal környezetvédő és az alternatív vállalkozások között. Például fortélyos ökomarketingnek tekintik a bemutatott cégek tevékenységét, amelyek pénzes fogyasztókat céloznak meg, akik ezen termékek vásárlásával igyekeznek a lelkiismeretüket megnyugtatni (74–75. o.). Jól illusztrálja az etikus üzleti magatartással szembeni kételyt a Harvard Business School egyik professzora, aki Anita Roddickot, a *Body Shop* vezetőjét, csak tájékozott marketingstratégának tartja (55. o.), aki hamar felismerte és megértette, hogy a fogyasztók fogékonyak a környezeti problémákra.

Nehéz eldönteni, hogy a tényleges tanulmányok vagy a bevezető tanulmány hordozzák-e a könyv fő mondanivalóját. A külföldi szerzőktől származó írások egy része – a bevezető tanulmányhoz hasonlóan – több vállalatról ír (például James O’Toole: *Tegyél jót és hajts hasznót! – A „Business Enterprise Trust Award”* vagy Philip H. Mirvis: *Környezettudatosság a progresszív üzleti vállalkozásokban*), míg más tanulmányok egy-egy konkrét vállalatról szólnak (például a *Body Shop*-ról Anita Roddick és Russel Miller: *A szeretet hatalma* vagy a *Ben & Jerry’s*-ről Ben Cohen – Jerry Greenfield: *Mit jelent az, hogy „érték-alapú” vállalat?*). A *Body Shop* és a jégkrémkészítő *Ben & Jerry’s* kerülnek elő a leggyakrabban a tanulmányokban, ennek

a két vállalatnak a példái a legismertebbek a témában. Kétségtelenül a legjobb tanulmány, sok példával, konkrétummal Anita Roddick és Russel Miller *A szeretet hatalma* című munkája (131–155. o.), amely a *Body Shop* – nem tudom, hatalma mennyire kedvelné ezt a kifejezést – humán erőforrás menedzsmentjének működését mutatja be: a belső képzéseket, a belső kommunikációt, az ötletbörzét, a programokat, ezen belül egy izgalmas beruházás történetét (szappangyárat létesítettek gazdasági válság sújtotta területen), a dolgozó anyák támogatásának módját, vagy egy romániai árvaházi missziót.

Bár fő motívumként a környezet ügye jelenik meg minden tanulmányban, előfordulnak más, profitorientált vállalatokra nem jellemző motívumok is, így például a pacifizmus (88. és 161. o.), a női vezetők kérdése (203. o.) vagy az AIDS-betegekkel való törődés ügye (92. o.). A lényeg – Ben Cohen és Jerry Greenfield szerint – az, hogy a vállalat válasszon magának egy olyan értéket, amely a társadalom számára hasznos. Ezt az értéket követve a siker, ezen belül az üzleti siker sem marad el – írják a szerzők.

Helyenként felbukkannak más érdekes vállalatok is, így például a kaliforniai *Patagonia*, az *Esprit* és a *Smith and Hawken*, illetve egyszer, a beszállítók kapcsán, a *Levi Strauss* is. Izgalmas lett volna róluk is olyan részletesen olvasni, mint a *Body Shop*-ról és a *Ben & Jerry's*-ről. Mivel ez egy tanulmánygyűjtemény, néhány példát, eseményt, akciót a különböző szerzők többször is említenek, sőt, a tanulmányokon belül is előfordul ismétlés. A tanulmányok változtatás nélküli leközlése azonban azzal az előnnyel jár, hogy egy-egy vállalat, például a *Body Shop* esetének nemcsak egy olvasatát (környezetközpontúság) ismerhetjük fel. Anita Roddick vezetési stílusa, szervezési módszerei számos kutató fantáziáját megmozgatták: nemcsak mint vezető, hanem mint női vezető, mint egy világszerte sikeres vállalat megteremtője és növekedésének levezénylője is érdeklődést keltett, s a főáramú menedzsment-tankönyvekbe is bekerült példaként. Érdekes, hogy vezetői stílusát máshol karizmatikusnak tekintik. A férje szerint: „Ez [a *Body Shop*] teljes egészében Anita vállalata. Ő megmondja mit akar, mi pedig megvalósítjuk az álmait.” (99. o.) Sok főáramú, karizmatikus jellegű vezetéssel (leadership) foglalkozó kutatót és gyakorlati szakembert érdekel ez a vetület ennél a vállalatnál.

A könyvismertetés nem lenne teljes, ha nem tennénk említést azokról a legfrissebb eseményekről, amelyek a könyv megjelenése után történtek, s az alternatív kapitalistákról alkotott véleményt erősen befolyásolhatják. Így például a *Ben & Jerry's*-t – a tőzsdei bevezetést követően – 2000-ben felvásárolta az *Unilever* nevű, mindeddig nem éppen alternatív kapitalizmusáról ismert multinacionális vállalat, Anita Roddick pedig lemondott a *Body Shop* vezérigazgatói pozíciójáról, s helyére egy, a *Danone*-tól igazolt menedzser lépett. Jelenleg elsősorban az elemző optimizmusától függ, hogy mindezekben inkább e vállalkozások sikerét látjuk-e (amennyiben e cégek megszerzé-

se, illetve működtetése kívánatosnak látszott a főáramhoz tartozó vállalatok és személyek számára, s ebben az alternatívok által vallott értékek terjedését látjuk), vagy inkább kudarcként fogjuk fel (amennyiben az alternatív vállalatok tulajdonosának, illetve vezetésének megváltozását egyben az általuk megvalósított érték alapú működés végének is tekintjük). E fejlemények hatásáról tényszerű értékelést legfeljebb néhány év múltán adhatunk, s semmit sem von le a könyv értékéből az, hogy a szerkesztők mindezekre már nem reagálhattak.

A könyv összességében nagyon jól szerkesztett, sokat segítenek a magyarázó lábjegyzetek, kiegészítések, akár még több magyarázat sem lett volna zavaró. A függelék jól használható, főleg gazdag címlistája, amely azokat a szervezeteket tartalmazza, amelyek a vállalatok társadalmi felelősségvállalásával foglalkoznak. A téma iránt érdeklődő egyetemi hallgató, a szakember és a kutató egyaránt hasznosan forgathatja a könyvet. (Pataki György – Radácsi László [szerk.]: *Alternatív kapitalisták – Gazdálkodás az érintettek jóllétéért*; Új Paradigma, Szentendre, 2000)

PRIMECZ HENRIETT

Czakó Gábor

Korrupció, avagy a román fiók*

Megbízható bennszülöttek elbeszélése szerint a királyi Romániában az íróasztalokat úgy készítették, hogy fiókjukat előre-hátra lehetett mozgatni. Amikor az ember előadta – akár jogos – kérelmét a hivatalban, akkor az ügyintéző kitolta feléje íróasztala fiókját. Az ügyfél beletett valamennyi lejt. A hivatalnok visszahúzta a fiókot, megcsóválta fejét, újra kitolta a fiókot, mire az ügyfél megemelte a csúszópénzt. Így alkudoztak amíg el nem jutottak az igazságig, vagy valameddig.

A románok állítólag a törököktől örökölték a baksisrendszert, azok az araboktól meg Bizánctól, és így tovább. Visszamehetünk a Paradicsom utáni első nemzedékre, Káinig, aki sötét szívvel áldozott, és azt hitte, hogy Istent lekenyerezheti egy véka árpával.

Kéz kezet most, mondja a magyar. A népmesékben megőrződött emlékezet szerint évezredek óta: *„Volt egyszer egy kakaska meg egy pipe. A pipe talált egy vadkörtét, bekapta. Hanem a vadkörte nagyobb volt a pipe gégégénél, s megakadott.*

– Jaj, szaladj édes kakaskám, hozz egy csepp vizet, mert mindjárt megfulladok!

Elszalad a kakas a kúthoz, s kéri:

– Adj kút egy csepp vizet, hadd viszem a pipémnek, mert megfullad a körtétől!

– Adok én jó szívvel, mondja a kút, ha előbb koszorút hozol a szép lánytól.”

Innentől, gondolom, ismerős: a szép lány tejet kér, a tehén szénát, a rét kaszát, a bolt krajcárt a kaszáért és így tovább, amíg a pipe meg nem fullad. (Benedek Elek nyomán.)

Pontosan így működött a szocialista összeköttetés – egy egész világrendszer. Tudjuk, több nemzedék több milliárd lakójának létmódja volt évtizedeken át. Néhol még ma is az. Kiindulópontja a hiánygazdálkodás volt: nem lehetett kapni se jogot, se facsavart. Mit tesz ilyenkor a bennszülött? Szól *V*-nek, akinek a gyereket fölvétette a gimnáziumba. Ő útlevelet szerez *H*-nak, aki ezért lángossütő-engedélyhez juttatja *B*-t. *S B*, az importból visszamaradt cipők ura, a facsavarok eladója pedig épp ilyesmire áhítozik. A korábbi alkalmi protekciós – vagy vesztegetési – kapcsolatok az évek során megszárdulnak, és a társadalom korrupciós Hálózattá változik. A Hálózat vérbeli bünszövetkezet – vezető ereje természetesen a Párt – amely a törvényeknek nevezett alkalmi utasítások kiskapuin keresztül-kasul járva rendelkezik a

* Ennek az írásnak az alapján készült Czakó Gábor *Beavatás* című televíziós esszé-sorozatából a 80. rész. A műsor 2001. április 5-én hangzott el a Duna Televízióban.

javak, a jogok és a pozíciók fölött. Kinek-kinek a Hálózatban elfoglalt helye dönti el, hogy mikor kap lakást, facsavart, vállalata exporttámogatást, faluja várossá lép-e elő. Mert a szocialista összekötetés nem csupán a magánszférára életrendjét határozta meg, hanem az egész országét. Nem is lehetett másképpen egy államosított társadalomban. Mondanunk sem kell, hogy szintén a hálózati rang döntött arról, hogy a szocializmus összeomlása után a rendszer romjai alól ki bújt elő páriaként, ki nagytőkésként.

Nyilvánvaló, hogy a Hálózat a rendszerváltozással nem szűnt meg. Például az úgynevezett Tocsik-ügy klasszikus hálózati büntény. Lényege, hogy az „állam” a törvényt csak közvetítői jutalék fejében volt hajlandó alkalmazni. A jutalék pedig a Hálózat megfelelő figurái és intézményei zsebébe szivattyúzódott.

A fogalom a latin *corrumpo* ige és a belőle képzett *corruptio* főnév eredeti jelentéseit örzi: *megsért, megsemmisít, megront, rombol, tönkre tesz, elferdít, hamisít*, illetve *fonákság, megvesztegetés, romlottság*. Talán ez az a szó, amelyet a világ valamennyi ipari civilizációjában megértenek.

Hamvas Béla valószínűleg figyelembe vette a szó latin etimológiáját, amikor úgy vélte, hogy a korrupció a legsúlyosabb *létrontás*. Ez a hamvasi bölcsesség egyik alapszava. Az ő fogalmai szerint ugyanis bizonyos tettek nem egyszerűen bűnök, vagy vétkek, amelyek Istenhez való viszonyunkat sértik, hanem a lét egészének, minden élőlénynek ártanak. A gyógyításhoz tehát kevés a bűnbánat, jóvátétel szükséges. A megrontott létet ki kell javítani.

Az *Altern-csoport* remek tanulmányt közölt a kérdéstről a *Kovács* 2000/1–4. számában. Ebben áttekintették azokat a friss, de máris Nobel-díjas elméleteket, amelyekben az ember önző, haszonmaximalizáló lényként jelenik meg, minek következtében a korrupció természetes jelenség lesz mind a politika, mind a gazdaság világában. E modellekben korrupciós probléma nincs, vagy ha mégis előfordulna, akkor pusztán a gazdasági hatékonyság csökkenésében lenne tetten érhető (i. m., 11. o.).

Ez a bizonyos önző, haszonmaximalizáló homonida, aki érdekei mentén nyomakodik, a gazdaságember, a homo venalis, a barbi. Az ő alapállása a korrupció, hiszen teste-lelke eladó, s miközben társaival verseng, saját anyagi érdekein kívül semmilyen lényre vagy eszmére nincsen tekintettel.

De térjünk vissza a korszerű tudományhoz az *Altern-csoport* által idézett *Hámori* Balázs segítségével! „Az új intézményi közgazdaságtan nézőpontja lényegesen különbözik az előbbiektől. Az erőszakot, a törvények erőszakos megsértését a közgazdász nem valami különleges esetnek, hanem a gazdasági racionalitás terepének, éppen ezért a gazdasági vizsgálódás természetes tárgyának tartja.” (i. m., 9. o.)

A közösségi döntések elméletének (amely egy másik divatos közgazdasági irányzat) mestere szerint „*nincs semmilyen elméleti indok vagy tapasztalati bizonyíték, ami azt sugallná, hogy az egyének, akik a magánpiacra »kapzsi materialisták«, önfeláldozó angyalokká válnak, amikor belépnek a szavazófülkébe. Ha az egyént a személyes hasznok és költségek motiválják, amikor fogyasztóként, dolgozóként vagy beruházóként döntéseket hoz, akkor ugyanezt az egyént hasonlóképpen a személyes hasznok és költségek fogják motiválni, amikor döntéseket hoz a szavazófülkében, a kongresszus csarnokaiban, vagy a közigazgatás tárgyalótermeiben. A politikust és a pártok önkéntes támogatóit éppúgy a »kapzsiság« mozgatja, mint a hentes, a péket, vagy a gyertyaöntőt» (i. m., 7–8. o.).*

Az Altern-csoport álláspontja szerint az emberi létezésnek vannak olyan mozzanatai, amelyek a hasznok és a költségek nyelvére nemhogy lefordíthatatlanok, hanem tilos is ezt megtenni. Tizennégy pontba szedik azokat a személyes, politikai, az igazsághoz, az egészséges környezethez, a kultúrához fűződő jogokat, melyekre nem volna szabad, hogy kiterjedjen a haszonelvűség. Hanem a vallási társadalmak korát fölvaltató *Gazdaságkornak* éppen ez a lényege: a gazdaság illetéktelenül és válogatás nélkül kiárad az összes emberi megnyilvánulásokra, és maga alá rendeli valamennyit. Természetesen az emberrel együtt. Leginkább az emberrel együtt, mert olyan társadalmat(?) hozott létre, melyben személytelen, úgynevezett objektív viszonyok uralkodnak – tervutasítás, piac, bürokrácia, haszon stb. –, amelyek önfeljődésnek indultak, s számukra éppen az ember a legkártékonyabb tényező. Gazdaságkor fantasztikus sikerességére jellemző, hogy még alattvalói és áldozatai is szinte mindenütt elfogadták, hogy eszméik, az úgynevezett kultúra áru, s aszerint lehet vele bánni; erkölcsi és egyéb eszméik csupán viszonylagosak lehetnek az anyagi érdekekhez képest. S mindennek tetejében beleegyeztek abba, hogy az ő fajtájuk, a homo sapiens, a legkellemetlenebb költségnövelő tényező, tehát indokolt a kiiktatása a termelésből, sőt a tulajdonlásból is – lásd *Korten* elemzését a részvénytársaságok önfölvásárlásáról. A barbik természetesen külön-külön abban reménykednek, hogy nem ők, hanem mások fognak fölöslegesnek bizonyulni, s ők majd megoszthatnak a kimustráltak ellátmányán.

David B. *Johnson* tankönyve alapján az Altern-csoport erre a következtetésre jut: a közösségi döntések elmélete szerint a korrupcióként leírt esetek nem a rendszer nemkívánatos melléktermékei, hanem annak legfőbb motivációs erői. A korrupció erény, nem pedig bűn. Nincs is más teendő, mint az elmaradott, romantikus társadalomkép utolsó csökevényeiként visszamaradt korrupciós törvényi tényállások hatályon kívül helyezése, s a korrupció problémájától egyszer s mindenkorra megszabadul a társadalom (i. m., 8. o.).

Íme, a tiszta beszéd: lejárt a köntörfalazás ideje. A korrupció erény, nem pedig bűn, hiszen a rendszer motorja. Ha egyáltalán akad bűnös, az az avított, reakciós törvény, ami a korrupciót gonoszul üldözi, s ezáltal akadályozza a haladást. Nosza, tűzre vele, és ide nekünk a Nobel-díjat! Semmi romantika, semmi érzelgősség, legyünk tisztán racionálisak. Nos, ez a Dolgok személytelen logikája, az ideológiamentes ideológia. Mint a füst nélküli cigaretta. Nincsen benne kátrány, viszont érezzük Káin égőáldozatának illatát.

Való igaz, hogyha létünk valamennyi rezdülése alárendelődik az érdeknek, akkor a korrupció nem kivétel többé, hanem főszabály. Hiszen ha megfordult a kocka, s nem a gazdaság van az emberért, hanem mi lettünk szolgálai saját eszközeinknek, akkor többé nincs üdvprogram és környezetvédelem, igazság és költészet. Ettől kezdve az eszközök, a személytelen viszonyok érkei diktálnak. A Maffia, a Hálózatok, a tisztas multik, a Nobel-díj bizottság, meg a spekulánsok így jutnak lassan, de biztosan közös nevezőre.

Hanem amit a leghaladóbb közgazdászok nyíltan kimondanak, az a szappanoperákon könnyező barbinak még túl keserű pirula volna. Még az a „szerencse”, hogy nem hisz a saját szemének. Helyzetét egy alapvicc így írja le: Móricka, láttál te már papagájt? Igen, tanító néni, láttam, de az nem az volt.

Az újkori demokráciák nagy leleménye a szabályozott korrupció, a bürokrácia.

Egyívású a tömegkommunikációval. Valószínűleg azért, mert egy töről fakadnak. A tömegkommunikáció ott és akkor keletkezik, ahol és amikor megnehezül, vagy akár meg is szűnik a társadalom benső beszéde, a nép – többek között éppen ezért – tömeggé morzsálódik. A tömegben pedig az ember nincs abban a helyzetben, hogy élményeit, értesüléseit természetes, benső utakon kicserélje. Éppen ezért célpontja és áldozata lesz a kívülről rázúdított híreknek, még inkább azok értelmezésének.

Hasonló a helyzet a bürokráciával: ha megszűnik az öngazgatás, a közösségen belüli, természetes tekintélyek uralma, ha illegitim erők kerülnek hatalomra, amelyek személyes érintkezésre képtelenek – alkalmasint szándékukban sem áll –, akkor a hatalom hivattalá változik. A bürokrácia szemében a nép tömeg, ki-ki egy akta; a hivatal minél jogszerűbb, annál embertelenebb. Annál inkább rombolja a természetes létmódot, a normalitást.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a bürokratizálódásnak csupán egyik eszköze az írásbeliség. Lényege a kívülről és jogtalanul gyakorolt hatalom, az emberek személyi voltának semmibevétele.

Ezzel egybehangzóan érvel Charles Perrow, az Altern-csoport lapjának idézett számában. A bürokrácia mind a kapitalista, mind a nem kapitalista rendszerekben a hatalom centralizálásának, és a centralizáció legitimálásának

vagy palástolásának eszköze – írja Perrow. A bürokrácia eszköz, mégpedig olyan eszköz, amely a kevesek sokak feletti ellenőrzését legitimálja a demokrácia hirdetett elveivel szemben, és ez az uralom szabályozatlan és leplezett társadalmi hatalomhoz vezet (i. m., 10. o.). És természetesen az alattvalók emberi minőségének fölszámolásához. Éppen ezért – szellemi értelemben – tilos ez az eljárás, hiszen ez az emberi minőség mennyiséggé való redukálását, számmá alakítását jelenti. Máskülönben hogyan is férne be az aktákba, a nyilvántartások rubrikáiba, a statisztikai csoportokba? Akkor, úgymond, jogszerű, tisztességes és átlátható, amikor a legtökéletesebben hajtja végre ezt a tiltott műveletet, és csak számnak, semmi többnek tekinti az ügyfelet. Mondhatjuk úgy is, hogy a hivatal személyteleníti önmagát és az ügyfeleit, a tökéletes hivatal tökéletesen. A jó kliens belátja ezt, igyekszik számként viselkedni, igazodva az ügyvitel gépezetéhez. A következmények nyilvánvalók: egy számmal bármikor bármi megtörténhet, hiszen nem egy csodálatos és megismételhetetlen emberi lény veszett oda, nem Isten képmása, hanem csak egy szám. Írni kell helyette egy másikat.

A közigazgatás korrumpálódása mellett egy pillantást illik vetni a sajtóra is, a negyedik hatalmi ágra. Ami különben abszolút illegitim módon tolakodott ebbe a pozícióba. Senki nem választotta, senki nem ellenőrzi, senki nem számoltatja el, senki nem váltja le. Legföljebb a tőke. Napilapok, rádió és tévécsatornák alapítása, fönntartása milliárdokat emészt föl. Ettől kezdve az a csoda, amit sajtószabadságként áhítoztunk valaha, s tisztelni szeretnénk ma is, elsősorban befektetésről, költségről és haszonról szól, az olvasóifogyasztói és hirdetői igények kiszolgálásáról. Másod, vagy inkább sokad-sorban az igazság kimondásáról. Hamvas – ifjú éveiben gyakorló újságíró – ironikus megfigyelése szerint: a sajtó dolga megtéveszteni a népet a király felől, a királyt a nép felől.

Ha valaki egy órácskát kapcsolgat a különböző kereskedelmi cloacák között, akkor megbizonyosodhat arról, hogy mind egy szálig, valamennyi adáspercükben létrontással foglalkoznak. A normális életet, az értelmes gondolkodást, a tisztességet, a jó ízlést védő értékek szétrombolásával, vagyis korrumpálásával. Nyilvánvaló, hogy ezeknél az úgynevezett demokratikus intézményeknél elszántabb ellenségei a demokráciának nincsenek.

A rontott létben üzemszerűvé válik a bűnözés, és – irracionális volta miatt – selejtnek tetszik az erény. Ilyen alapon vajon miféle társadalom működtethető? A Föld ökológiai rendszere meddig visel el egy ilyen civilizációt?

A válaszokat és a megoldást valamennyien ismerjük.

ALTERN-HÍREK

- Az Altern-csoport 2001. június 15–17. között *A teljes ember és a közjó* címmel konferenciát szervez a máriapócsi lelkigyakorlatos házban. A programmal kapcsolatban a (42) 585–020 telefonon vagy drótpostán, a zarandokhaz@freemail.hu címen lehet érdeklődni. A jelentkezési lap letölthető az internetről, a kornyio.bke.hu/kovasz címről is. Jelentkezési határidő: 2001. május 31., túljelentkezés esetén a részvételtől a jelentkezési sorrend fog dönteni.
- Baranyi Árpáddal és Kocsis Tamással 2001. március 20-án rádióinterjú készült, amely 2001. március 26-án a *Kossuth Rádió* görög katolikus krónika című műsorában hangzott el Kondás Sándor szerkesztésében. Az interjúban szó esett az Altern-csoport sajátos üzenetéről és a csoport közelgő júniusi konferenciájáról.
- Az Altern-csoport 2001 tavaszán *Altern-estek* címmel öt alkalomra szóló találkozót hirdetett meg a szellemisége iránt érdeklődő közgazdászhallgatók, frissen végzett közgazdászok, illetve gazdasági kérdések iránt érdeklődő nem közgazdász egyetemisták számára. Egy-egy ilyen alkalommal nyílt, párbeszédese formában járunk körül egy fontosabb témát (például gazdasági növekedés, bizniszkereszténység, korrupció stb.). A jelenleg is futó program célja a fiatalok megismertetése az alternatív gazdasági gondolkodással és az Altern-csoport utánpótlásának biztosítása.
- Kocsis Tamás 2001. március 21-én a Keresztény Egyetemi Napok (KEN) keretében az Altern-csoport tevékenységét mutatta be az érdeklődők számára. Az előadásra a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszékén került sor.
- Baranyi Árpád 2001. március 21-én sikerrel védte meg *Környezetvédelmi stratégiatípusok a magyarországi vállalatok körében* című doktori disszertációjának tézisrészét.

Ha az Altern-csoporttal fel kívánja venni a kapcsolatot, az utolsó oldalon található lehetőségek között választhat.

TÁMOGATÓINK

Az alábbi lista a *Kovász* rendszeres támogatói közül azokat tartalmazza, akiket sikerült elérnünk és vállalták nevük közzétételét. Támogatásnak a *saját példányon felül* vállalt példányok költségének rendszeres befizetése számít. A befizetés *Kovász*-számonként történik az általunk mellékelt postai csekken, amelyen minden alkalommal a vállalt példányszám és az adott szám előállítási költségének szorzata szerepel fizetendő összegként. Az előállítási költség minden *Kovász*-szám utolsó lapján található. A támogatási szándékot drótpostán, levélben vagy faxon jelezni kell a Szerkesztőség felé. A szándéknyilatkozatnak tartalmaznia kell az igényelt példányszámot, a rendszeresen fizetett példányszámot, a postacímét, s a név közzétételével kapcsolatos állásfoglalást (hozzájárul-e vagy sem). Olvasóink minden ezer forint befizetésével – kötelezően előírt „árkapcsolásként” – 208 forinttal az állami költségvetést, 96 forinttal a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetemet, 40 forinttal pedig az Oktatási Minisztériumot támogatják, amelyért az érintettek nevében külön is köszönetet mondunk.

<i>Átvállalt példányszám</i>	<i>Név</i>	<i>Lakóhely</i>
15	Hegedüs Endre	Kisújszállás
4	Bérczi István	Budapest
4	Éliás Ádám	Tököl
4	Lóránt Károly	Budapest
4	Mellár Tamás	Budapest
2	Dabóczi Ferenc	Érd
2	Dinnyés József	Budapest
2	Gregor Gábor	Budapest
2	Veszely Béla	Budapest
1	ifj. Béres József	Budapest
1	Bujtás Ágnes	Budapest
1	Héjj Tibor	Budaörs
1	Poós László	Budapest
1	Quallich Eszter és Dobos Károly	Budapest
1	Sass Bálint	Budapest
1	Szeri Flóra	Budapest
1	Topçu Katalin	Budapest
1	Török Ádám	Budapest
1	Vass Csaba	Budapest

Nagyon köszönjük!

Ha az Altern-csoporttal fel kívánja venni a kapcsolatot,
az alábbi lehetőségek közül választhat:

levélcím: Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási
Egyetem, Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék,
Altern-csoport, 1828 Budapest, Pf. 489.

telefon/fax: (06-1) 218-6855/6168 vagy 6120

internet: <http://korny10.bke.hu/altern>

KÖLTSÉGGKALKULÁCIÓ:

A szám nettó sokszorosítási és postaköltsége 356 forint volt.
Ezt az értéket meg kell szorozni 1,12-vel (12% egyetemi
adminisztráció), illetve 1,05-tel (5% kötelező állami elvonás),
illetve 1,01-gyel (1% kulturális járulék), majd az így kapott
értéket meg kell szorozni 1,12-vel (12% általános forgalmi
adó) a bruttó (fizetendő) érték meghatározásához.

Egy példány előállítás költségét tehát
 $356 \cdot (1 + 0,12 + 0,05 + 0,01) \cdot 1,12 \approx 470$ forint befizetése fedezi.

Kiadja és szerkeszti az Altern-csoport
Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem
Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék
Internet: <http://korny10.bke.hu/kovasz>

ISSN 1418-5040

A szám olvasószervezője Weltler Ildikó és Koncz Virág volt.
Szerkesztés lezárva: 2001. április 24.

Készült: AULA Kiadó KFT

Digitális Gyorsnyomda

Budapest

Útmutató szerzők számára

A *Kovács* olyan, tudományos igényvel készült elméleti vagy empirikus jellegű tanulmányokat közöl, amelyek középpontjában a gazdasági elmélet és/vagy gyakorlat kritikai jellegű megközelítése, illetve a társadalmi szféra és a természeti környezet közötti kapcsolat beható elemzése áll. Alapvető követelmény, hogy a tárgyalásmód túllépjen azon az elképzelésen, amely a materiális hasznok pusztá maximalizálását tekinti az ember egyik legjellemzőbb általános sajátosságának. Üdvözljük a szociológia, a pszichológia, a teológia, a filozófia, a politológia, a történelem, a jog és más hasonló tudományterületek gazdasággal érintkező vetületeinek bemutatását, amennyiben ez elősegíti a közgazdaságtan jelenlegi keretein kívül született társadalomtudományos eredmények átültetését a gazdasági elemzések világába. A fenti feltételeknek megfelelő – és magyar nyelven (még) nem elérhető – szakkönyvek rövid kritikai ismertetését (maximum 3500 szóig) szintén vállaljuk, ha mindez hozzájárul a legfrissebb külföldi tudományos eredmények hazai megismertetéséhez a folyóirat érdeklődési körébe tartozó kutatási területeken.

A kéziratokat három példányban (A/4-es lap mindkét oldalára nyomtatva, másfeles sortávolsággal) kérjük eljuttatni az alábbi címre: *Kovács Szerkesztősége; Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem – Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék, 1828 Budapest, Pf. 489.* A kézirat valamennyi oldalát meg kell számozni. Az első oldalnak tartalmaznia kell a tanulmány címét, a tartalomra vonatkozó kulcsszavakat (például növekedés, életminőség, kereszténység stb.), a szerző(k) nevét, végzettségét, foglalkozását, munkahelyét és elérhetőségét (postacím, telefon, fax, e-mail).

A kéziratban minden idegen szerzőtől származó gondolat, idézet, ábra, táblázat stb. forrását pontosan fel kell tüntetni, amelynek során a folyóiratban már megjelent tanulmányok hivatkozásait kell mérvadónak tekinteni. Amennyiben a szerzőnek tudomása van arról, hogy valamely forrás az interneten is elérhető, úgy az anyag pontos internet-címét is meg kell adni. Ha a hivatkozás szóbeli közlésen alapul, akkor a Szerkesztőség külön kérésére az adatközlő írásos engedélyét is csatolni kell. Könyvismertetés esetén elegendő egyszer megadni a könyv bibliográfiai adatait, de a későbbiekben valamennyi könyvből kiemelt további gondolatra/idézetre oldalszámmal kell utalni. A könyvismertetésben a lábjegyzetek használata kerüendő.

A Szerkesztőség részére – a közlésre történő elfogadás után – célszerű számítógépes mágneslemezen is eljuttatni a kéziratot, miután a szövegben a Szerkesztőbizottság által tett valamennyi észrevétel figyelembevételre megtörtént. A lemezen fel kell tüntetni a szerző(k) nevét és a tanulmány címét, valamint a szövegszerkesztő program típusát és verziószámát. Ebben az esetben is mellékelni kell a kézirat egy kinyomtatott példányát, amely pontosan megegyezik az írás lemezen található elektronikus változatával. A kézirat szerkesztése során a folyóirat stílusa a mérvadó. A korrekktúra alapos ellenőrzése a szerző(k)nek is feladata.

Tekintettel a *Kovács* nem nyereségorientált jellegére, a Szerkesztőségnek a cikkek közléséért nem áll módjában szerzői honoráriumot fizetni. A szerző(k) tudomásul veszi(k), hogy a *Kovács*ban közölt tanulmányokról tetszőleges számú ingyenesen terjesztett másolat készíthető (a forrás és a szerző/k/ megjelölésével), valamint hogy a cikkek mindenki számára díjtalanul hozzáférhetők az interneten.

